

ERDÉLYI MÚZEUM

XVIII. kötet.

1901.

X. füzet.

Aischylos Lelánczolt Prometheusából.

Azoknak sorában, a kik az emberiség boldogításában találták föl életük ezélját s e törekvésükkel vontak magukra szenvedést, első a görög mythologia Prometheusa. Legrégibb képviselője a megváltás eszméjének. Maga is isten, de van szíve az emberiség nyomora iránt s elhatározza annak fölsegélését, bár mint *előre látó* (=Prometheus) azt is tudja, hogy ezért lakolnia kell. Mert az emberiség nagy nyomorban sínylődik s az új isteni nemzedék, melynek élén Zeus áll, nem törődik vele. Sőt Zeus egyenesen ki akarja irtani a nyomorúlt emberi nemet s tökéletesebbet akar teremteni helyébe. Prometheus titán, a cultura hőse, mer egyedül ellene szegülni Zeus tervének. S van jözezíme reá. Ő segítette trónjára Zeust az ellene lázadt titánok ellen való harezában. Az ő tanácsára vetette Zeus a Tartarosba elődjét, Kronost frigyos-társaival, a titánokkal együtt. Prometheus tehát most Zeussal szemben is pártját fogja a nyomorúlt emberi nemnek. Szívökbe ültetve a reményt, megszabadítja őket a halál félelmétől; azután lelopja számukra a tüzet az égből. A tűz segítségével az ember kiemelkedik állatias korlátoltságából. A tűz a művelődés első föltétele, ezer mesterség és művészet tanítója. Prometheus tanítá továbbá az embert a számokra, a betűkre, a csillagok ismeretére; ő fogta számukra járomba a barmot, adott kezükbe gyógyító szereket stb. Az emberi nem így megmaradt, de pártfogója keményen bűnhődik. Zeus átadja őt szolgálóinak, a megszemélyesített Erőnek és Hatalomnak, s megparancsolja fiának, Hephaistosnak, kitől Prometheus a tüzet lopta volt, hogy szegezze a gonosztevőt a Kaukázus kietlen bérezfalára. Ezzel kezdődik a *Lelánczolt Prometheus*. Első jelenetét, Prometheus lelánczolását, közöltem az Egyetemes Philologiai Közlönyben. Mikor már a sziklához van lánczolva Prometheus, jó az Okeanisok kara

és részvétellel tudakozódik, mit vétett, hogy ilyen büntetést kell szenvednie. Ennek folytatása az itt következő mutatvány.

Prometheus.

- Oh kínos erről én nekem csak szólni is;
Hallgatni is kín, mindenütt csak gyötrelem.
- 215 Mihelyt kigyúlt az istenek közt a harag
És pártviszály ütötte föl köztük fejét,
(Mert némelyek Kronos bukását áhíták,
Hogy Zeust emeljék trónra, mások meg viszont
Azon valának, hogy ne jusson trónra Zeus),
- 220 Az én tanácsom volt a legjobb: hasztalan,
Meggyőzni nem tudám a vad titánokat,
Ég és Föld magzatit. Vad indulattal ők
A bölcs tanácsnak elveték szelid szavát,
Hívén, erővel könnyű lesz a győzelem.
- 225 Anyám Themis vagy Gaia, — mert több a neve,
Bár lénye egy, — már nem csak egyszer, többször is
Megjósoló, hogy merre dől el a dolog,
Hogy mit se használ nyílt erőszak, támadás;
Az lesz a győztes, a ki eselhez jobban ért.
- 230 Midőn szavammal ezt kifejtém ő nekik,
Nem méltaták csak egy tekintetükre sem.
E helyzetemben, azt hívém, legüdvösebb
Anyámmal együtt Zeus pártjára állani
És őt segíteni szíve és szívem szerint.
- 235 S az én szavamra rejti a mély Tartaros
Örök homályú éje most a vén Kronost
Frigytársival. Nos ily segítséget kapott
Az én kezemből istenek nagy kényura
S ennek jutalma most e szörnyű büntetés.
- 240 Oh mert a zsarnokságnak rendes átka az,
Hogy nincs bizalma leghivebb barátiban.
De arra nézve, mit tőlem kérdeztetek,
Hogy mért sanyargat, im halljátok válaszom.
Azonnal, a hogy atyja trónusára ült,
- 245 Az istenek közt osztogatta tiszteit,
Egyiknek ezt, a másnak azt: így szervezé
Kormányhatalmát, és csupán az emberek
Szegény fáját feledte, sőt azt tervezé,
Egész fajuk kiirtja és újat teremt.
- 250 S e tervet senki más nem ellenzé, csak én.
Csak én merészlém; megmentém a föld fiát,
Hogy szétzuzott testét Hades ne nyelje bé.
E tettemért sanyargat im e gyötrelem,
Szenvedni kínos, ám keserves látni is.

255 És én, ki a kalandót megszántam, magam
Szánalmat nem nyerék, hanem könyörtelen
Igy bántak el velem. Mily szégyen Zeusra ez!

Kar.

Oh érez a szíve s keble, mint a szirt, kemény
Annak, Prometheus, a ki szánalomra nem
260 Indúl e kínon. Bár ne láttam vón soha,
Mert látva — sajtó bú emészti szívemet.

Prometheus.

A jó barátoknak szánandó látvány vagyok.

Kar.

A mondottaknál nem tevék tán többet is?

Prometheus.

Óvám az embert a halál félelemtől.

Kar.

265 S mily szert találtál, mely segíthet a bajon?

Prometheus.

Szívükbe ültetém a vak reményeket.

Kar.

Nagy vígaszokra volt az embereknek ez!

Prometheus.

Ezen kívül od'adtam a tüzet nekik.

Kar.

Igy most a tűz az egynapélő birtoka?

Prometheus.

270 Ezer művészet oktatója leszen az.

Kar.

Ezek hát a te bűneid, a melyekért . . .

Prometheus.

Sujt Zeus s e kinből el nem eugéd semmit is.

Kar.

S a szenvedésben még határt se lát szemed?

Prometheus.

Sehol, csupán: ha néki úgy fog tetszeni.

Kar.

275 De vajh fog-é? remélhető? s nem látod-é,
Hogy vétkezel? de megnevezni bűnödöt
Csak bú nekem, csak kín neked — hagyjuk tehát!
Bár e nyomorból lelnél egy mentő utat!

Prometheus.

Annak, ki lábbal baj hinárján kívül áll,

280 A bajba' lévő't könnyű feddni, inteni.

- De én magam mindezt előre jól tudám.
 Akarva vétkezém, tagadni nem fogom
 S embert segítve bajba juttatám magam.
 De nem hívé, hogy ily nagy lesz a büntetés;
 285 Hogy e magános, zord vidéken lesz honom
 S ez égbenyúló szirtek ormán sorvadok.
 Ám most jelen gyötrelmimen ne sírjatok,
 De szálljatok le és jövendő sorsomat
 Meghallva, mindent véges-végig tudjatok.
 290 Tegyétek ezt meg énnekem s osztozzatok
 Fájdalmaimban. A balsors csapongva jár
 S ma ezt, holnap talán azt látogatja meg.

Kar.

- Szívesen megteszszük, a mit tőlünk
 Kivánsz, Prometheus.
 295 Könnyű lábammal im elhagyom ezt
 A szent levegőt, e lenge helyet,
 Hol a sas lebeg és szállok le a szirt
 Talajára, mivel szomorú sorodat
 Legelőről hallani vágyom.

Okeanos.

(Griff-madáron ülve száll a levegőben.)

- 300 Eljöttem imé hozzád, Prometheus,
 Megjárva utannak végtelenét
 Szárnyas paripán, melyet nem a fék
 Kormányza, hanem csak is akaratom.
 Mert tudd meg, a sorsod emészti szivem.
 305 Hisz, gondolom, erre az atyafiság
 Elegendő ok, de azon kívül is —
 Nincs senki előttem tiszteletesb,
 Nincs senki becsesb.
 És látni fogod, mily igaz vala szóm
 310 S hiu módra hízgelni nem kenyerem.
 Nos rajta, parancsolj, mit tehetek?
 Sohse mondd, hogy volt, vagy lesz valaha
 Igazabb hived Okeanosnál.

Pr. metheus.

- Hah, hah! mi ez? gyötrelmimet jössz-é te is
 315 Szemlélni, mondd! rá tudtad adni a fejed,
 Hogy elhagyd a rokonnevű tenger vizét,
 El ősi sziklabarlangod s e földre jöjj,
 Vasat szülő vidékre? avvagy sorsomat
 Kivánod látni, szánakozni kínomon?

- 320 *Ob nézd e látványt, Zeus barátját, engemet,
Ki mint frigyestárs küzdtem égi trónjaért,
Minő nyomorba dönté sujtoló keze.*

Okeanos.

- Látom, Prometheus, és akármily bölcs vagy is,
Igaz javadra halld legjobb tanácsomat.
- 325 *Ismerd meg tenmagad s vallj más, új elveket,
Hisz istenek felett is új a fejdelem.
Ha mind csak ily szilaj s élesre fent szavak
Törnek ki szádon, félek, bármily fent honol,
Meghallja Zeus és akkor ezt a mostani*
- 330 *Haragja súlyát gyermekjátéknak hiszed.
Boldogtalan te, vesd el ezt a haragot
S keresd bajodban a menekvés ösvényét.
Lehet, tanácsom ósdi bölcseség neked,
De hajh Prometheus, a fenhéjázó beszéd*
- 335 *Jutalmul, elhidd, mindenkor csak ezt nyeri.
Te nem hajolsz meg, meg nem tört a fájdalom,
A meglevő kint még tetézni sem remégsz.
Oh nem, fogadd meg jó tanácsomat, nem rugj
Tovább az ösztök ellen, meggondolva azt,*
- 340 *Hogy most egy zord király korlátlanul uralg.
Inmár megyek s magam tesztek kísérletet,
Ha csak lehet, hogy tégedet megmentselek.
Te meg nyugodt légy, fékezd vakmerő szavad.
Hisz bölcsnek bölcsese, mégse láttad volna be,*
- 345 *Hogy a gonosz beszédnek bére is gonosz ?*

Prometheus.

- Örülhet a szived, hogy vád ezért nem ér,
Habár bajomban osztakozni volt erőd.
De most ne fáradj és ne gondolj már velem.
Úgy sem bírod rá hajthatatlan, zord szivét.
- 350 *Vigyázz, utadnak tenmagad kárát ne valld.*

Okeanos.

- Másnak sokkalta jobb tanácsot osztogatsz,
Mint tennmagadnak; tett mutatja, nem beszéd.
De útamtól ne tarts ám vissza engemet.
Remélem, oh remélem, hogy Zeusnak kegyét
- 335 *Megnyerhetem, s feloldja szenvedésidet.*

Prometheus.

Ezért hálás vagyok s örökké az leszek:
Jó indulatban nincs nálad hiány. De most
Ne fáradozzál, mert hiába, nem segítsz
Rajtam, ha mégis úgy fáradozni kész vagy is.

- 360 Maradj nyugodtan és ne ártsd magad belé.
Szerencsétlen vagyok bár, nem kívánhatom,
Hogy én miattam mások is szenvedjenek.
Oh nem! eléggé fáj testvérem sorsa is,
Az Atlasé, ki ott áll messze nyugaton
- 365 S szörnyű teherrel megrakodva görnyedez,
Az ég s föld oszlopát emelve vállain.
És fájdalommal láttam a Kilikia
Hegyodvában lakó föld-szülte óriást,
Midőn erőszak birta le, a százfejű,
- 370 A szörnyű Typhont. Minden istennel daczolt,
Romlást lihegve torka rémes öbliből;
Vad tűz sebes villámit ontá két szeme;
Mint a ki Zeus trónját készül ledönteni.
De eltalálta Zeus éber nyílveszeje,
- 375 A láng-lehellve lecsapó villámsugár
S a kérkedő nyelv fenesapongó szózatit
Torkára fojtá. Mert átjárta a szivét
S izzó tűzében elhamvadt a zord erő.
És most elnyúlva, mint haszontalan tetem,
- 380 Ott fekszik a tengerszorosnak partjain
Az Aetna bérez tövétől nyomva szüntelen.
Ott ül az ormon és izzó vasát veri
Hephaistos. Egykoron majd lángfolyam
Zúdul ki onnan és lerágja vad foga
- 385 Siciliának áldással telt síkjait.*
Dühét így fogja Typhon ott kiönteni,
Tűz záporának ontva perzselő nyilát,
Bár Zeus villáma őt hamuvá égeté.
De hisz nem vagy tapasztalatlan, nem szorúlsz
- 390 Tanácsaimra : mentsd, a hogy lehet, magad.
Én a reám mért sors igáját hordozom,
A míg irántam Zeus haragja csillapúl.

Okeanos.

Tehát, Promethens, mindeddig te sem tudád,
Haragvó szívnek hogy jó szó a balsama?

Prometheus.

- 395 Ha jó időben enyhíted meg a szivet
S erőszakkal nem oltod lángoló dühét.

Okeanos.

S ha részvevő szív gondoskodva *tenni* mer,
Mi bajt látsz ebben? erre válaszolj nekem.

* E sorokban az Aetnának a költő által megért kitérése van megjósolva.

Prometheus.

Munkát, mely kárba vész és balga jó szívet.

Okeanos.

400 Oh hagyj e kórban engemet csak sínyleni;
A jó szív türi, hogyha balgának hiszik.

Prometheus.

A balgaságnak vádja akkor rám tapad.

Okeanos.

E szóval engem nyilván elküldesz haza?

Prometheus.

Nehogy gyűlöltté tedd e részvéttel magad.

Okeanos.

405 Annál, ki égi trónját most foglalta el?

Prometheus.

Igen, vigyázz, hogy szívet föl ne ingereld.

Okeanos.

Sorsod, Prometheus, intő példa nékem is.

Prometheus.

Menj hát útra és ez elvész hű maradj.

Okeanos.

Az útra késznek mondta ezt a biztatást.

410 Szárnyas lovam már békevesztve verdesi
Az aether útját és örömmel fogja majd
Szokott tanyáján megnyugtatni tagjait.

(Okeanos el.)

KARÉNEK.**1. Stropha.**

Sirok, Prometheus,
A te balsorsodnak átkán.

415 Szemeimből fakadozva
Hull a könnyek bő patakja s nedvesíti
Meleg árral arcomat.
Hiszen elviselhetetlen
Zeus isten zsarnoksága,
420 Ki a régi isteneknek
Kimutatja nagy hatalmát.

1. Antistropha.

Imé egész föld
Siralomtól hangzik immár,
Keseregvén rokonidnak
425 És magadnak ős dicsőség körítette
S most lerontott hírnevén.

S valahányan szent mezőin
Laknak a szent Ázsiának,
A halandók siratozzák
430 A te gyászos szenvedésed.

2. Stropha.

És a kik Colchisha' laknak,
Harcznak élő szűz leányok*
S skytha-hordák messze-messze,
Ott a végén a világnak
435 Maeotis mocsaránál.

2. Antistropha.

S Perzsiának hős virága,
Kaukázushoz kik közelben
Sziklavárosban lakoznak,
Harcziás nép, a kezében
440 Reng éleshegyű lándzsa.

3. Stropha.

Csak egyet láttam istenek
Közül ilyen nyomorban; **
Az égi tengelyt nyögve támogatja
445 Vállán, hogy rá ne szakadjon a menny
E lomha töldtömegre.

3 Antistropha.

Vadúl zajong a tenger-ár,
A mélység öble sóhajt,
Viszhangzik Hades sötét tanyája,
450 És szent forrású folyók vizei
Jajgatják szörnyű sorsát.

Prometheus.

Ne higyjétek, hogy gög vagy dacz némíta el,
De marja szívem, hogyha végig gondolom,
Milyen méltatlanul bánhattak el velem.
455 Pedig ez új istenseregnek vajh ki más
Adá kivülem fényüket s hatalmukat?
De erről hallgatok, hisz úgy se lenne új
Előttetek; csak a halandók sok baját
Hadd mondok el, hogy ők, a balga gyermekek,
460 Eszes lényekké mint levének általam.
S szavammal a halandót én nem vádolom,
Csak elbeszélem, mennyi jót tevék velük.

* Az amazonok.

** Atlást.

- Nézett szemük s nem látott semmit egykoron,
Hallott fülök s nem értett semmit, ám egész
- 465 Éltükbe', mint hiú álomnak képei
Vakon zavartak össze mindent, a napos
Kőházat, a famunkát még nem ismerék ;
A föld alatt lakának nyüzsgő hangyaként
Sötét barlang zugában, napsugártalan.
- 470 Hogy tél közelget, biztos jelből nem tudák,
Nem, hogy virágos szép tavasz, gyümölcsös ősz.
Mindent belátás nélkül, értelmetlenül
Intéztek, a míg meg nem értetem velük,
A csillagok mint kelnek égre s tűnnek el.
- 475 A számot is, minden tudásnak elsejét,
Meg a betűket én találtam föl nekik
S emlékezőst, minden művészet szülejét.
Először én fogám be a vadállatot
Jármot viselni és a terhet hordani:
- 480 Ne törje többé a halandók vállait.
Szekérbe fogtam és gyepőre szoktatám
A dús vagyonnak büszke díszét, a lovat.
Aztán előttem senki sem találta fel
A tengerszeldelő, lenszárnnyu gyors szekért.
- 485 Ily sok esodás eszközt adtam kezükbe én
S szegény fejem, magamra nézve nem tudok
Tervet, mely engem e kíutól megmentene.

Kar.

- Méltatlan egy kín! s ime most elméd haboz
Tanácstalan s mint rossz orvos, midőn beteg,
- 490 Elcsüggedél és nem találsz magadnak irt,
Mely orvosolná mind e szenvedésidet.

Prometheus.

- Halld csak tovább és még jobban esodálkozol,
Hány műfogást, ügyes eszközt találtam én.
A legnagyobb ez: kór ha őket meglepé,
- 495 Nem volt segítség, enni, inni jó szerük,
S nem volt kenőcsük s balszam enyhülést adó,
Csak sorvadoztak, vesztek, a míg én nekik
Meg nem mutattam, irat hogy' keverjenek,
A mely elüzi minden nyavalyájukat.
- 500 Jövendőlésnek rendezém a módjait
És meghatározám, hogy mily álomlátomás
Megbízható; a sorsjelek rejtélyeit
S utak jelenségit megfejtettem nekik.

- Megismertetem horgaskörmű szárnyasok
 505 Rőptének jósjelét: jót, rosszat mely'k jelent
 Természeténél fogva, mellyiknek milyen
 Az életmódja, mellyek ellenségesek
 S baráti frigyben mellyek élnek közülök?
 Meg a johoknak * simaságát és színét:
 510 Hogy mily epét szeretnek a menny isteni
 S a májnak is mily tarkaságát kedvelik.
 Májrétegekbe burkolt czombot és csipőt
 Meggyujtva, őket béavattam a nehéz
 Jóslás művészetébe, lángok jósjelét
 515 A vak homályból tiszta fénybe állítám.
 Ennyit tevék javukra. Hát a föld alatt
 Ember szemétől eltakart nagy kincseket,
 Rezet, vasat, ezüstöt és aranyt — ki az,
 Ki nálamnál előbb fedezte volna föl?
 520 Hazug dicsekvő volna, a ki mondaná.
 De egy szavammal mindent összefoglalok:
 Minden művészet az egy Prometheustól ered.

Kar.

- Mérték fölött ne gyámolítsd a föld fiát;
 Gondolj saját gyötrelmeidre; én ugyan
 Bizton remélem, békóid lehullanak
 525 S hatalmad egykor a Zeuséval mérkőzik.

Prometheus.

A sorsintéző Moira másképp rendelé
 Számomra ezt, mert számtalan sok szenvedés
 S inség után fog e békó lehullani.
 A kényszerűség a művészetnél erősb.

Kar.

- 530 S a kényszerűségnek ki a kormányosa?

Prometheus.

A három Moira s büntető Erinysek.

Kar.

Hát Zeus hatalma mindezeknél nem nagyobb?

Prometheus.

Nem, mert a sorsát nem kerüli ő se ki.

Kar.

Mi más a sorsa, mint úr lenni szüntelen?

Prometheus.

- 535 Nem mondhatom meg, tudni ezt ne vágyakozz.

* Állati bélrészek régi magyar neve.

Kar.

Magasztos egy titok lehet, mit rejtegetsz?

Prometheus.

Gondoljatok most másra; elbeszelném ezt

Ma még időszerűtlen, sőt titkolni kell,

A mint lehet. Ha ezt a titkot őrizem,

540 E rút bilincstől s kintul egykor ment leszek.

Prometheus tehát, a jövőbe látó mindentudó, olyan titoknak birtokában van, a melyről Zeusnak nincs tudomása s a mely épen Zeus uralmának megdőlésével van kapcsolatban. Ime a lelánczolt, békóra vetett Prometheus e titok birtokában Zeusnál is nagyobb hatalom.

A következő jelenetben a szerencsétlen királyleány, Io, Inachos argosi király leánya jó, kit a féltékeny Hera haragja elől tehénné változtatott Zeus. Tehén-voltát a fejére illesztett szarvak s tehénfőt ábrázoló álarcz jelzi. Hera haragja így sem hagy neki nyugtot, dühtől hajtva kell bolyongania a világban. E bolyongásában érkezik a Kaukázus hegyére, a hol Prometheus le van lánczolva. A szenvedőt érdeklí a más szenvedése. Előbb ő tudakozódik Prometheus szenvedésének oka után, majd az Okeanisok kérésére maga mondja el saját szomorú sorsát: mint úzta el atyja, mint változott tehénné, mint őrizte a százszemű Argos, míg Hermes meg nem ölte, ő meg bögölytől úzve mint ered bújdosásnak. Prometheus megjósolja Io jövőjét, megmondja merre vegye útját; Egyiptomban fog véget érni bújdosása: ott, a Nilus torkolatánál visszanyeri ép eszét, emberi alakját s tizenharmadízi ivadéka (Herakles) lesz az, a ki őt, Prometheus megváltja kínjaitól. Egyúttal neki is jelzi Prometheus, hogy majd üt a bosszú órája és Zeus uralma véget ér. Io tovább folytatja bújdosását, melynek inségeit a ezél tudata enyhíti.

Most föllép Hermes, Zeus követe s ura nevében ráparancsol Prometheusra, mondja meg a titkot, a melyet emlegetett s melytől, mint mondja, Zeus uralma függ. Prometheus azonban minden fenyegetésre hajthatatlan marad s nem fedezi fel a titkot. Ezért a haragvó Zeus villámával sújtja s sziklástól, bilinesestől a Tartarosba taszítja.

E divina trilogia elveszett második része: *A megszabadított Prometheus* volt. Herakles, Zeus fia szabadította meg őt bilineseitől.

A harmadik rész — *A tűzhordó Prometheus* — Prometheusnak, mint a tűz istenének megdicsőülését foglalta magában, miután Zeussal kibékült a nagy szenvedő s közölte vele a nagy titkot, t. i., hogy Thetist ne tegye feleségévé, mert annak fia nagyobb lesz az atyjánál. Így aztán Zeus, hogy uralmát megtarthassa, halandó emberhez, Peleushoz adta nőül Thetist, s e házasságból szüületett Achilles, a görögség legnagyobb hőse.

A Prometheus-trilogia alapeszméjeül azt szokták emlegetni, hogy: mindenkinek meg kell hajolnia Zeus akarata előtt. Szerintem egészen más az alapeszme, t. i., hogy a legnagyobb hatalom sem elég erős arra, hogy a szellemet végkép békóba verje, a gondolat és cselekvés szabadságát örökre megkösse, korlátozza. A szellem békóba verve sokáig sínylődhetik, mert nem ismer megalkuvást, nem áldozza fel elveit, nem tagadja meg önmagát azzal, hogy a hatalomnak hízelegjen, de eljő az idő, mikor a fennálló hatalom feloldja a szellem bilineseit, elismeri domináló erejét s hogy el ne veszzen, frigyét köt vele.

Ime a Lelánczolt Prometheus, mint egy világra szóló problema hordozója, mint a szellem szabadságának első hirdetője, az emberiség titáni törekvéseinek ős típusa.

DR. CSENGERI JÁNOS.

A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére.

(Hatodik és befejező közlemény.)

A) *Az utolsó borbereki Alvinczi bárók.*

(Kihaltak 1810.)

Egy család, mely egyházi pályán kezdi, politikai, majd katonai pályán folytatja, s az utolsó, mint főhadvezér viszi sirba családját.

Ki a családot alapítja Alvinczi Péter Nagy-Enyeden született 1575-ben, nagyváradi, majd kassai pap, tanár, végre püspök. Boeszkai és Bethlen Gábor kedves embere. Boeszkai az Alvinczezel egybeforrt Borberekben jószággal tünteti ki. Bethlen Gábor első nejét vele temetteti el. Baresai Ákos 1659. július 5-éről megnevesíti.

Fia, Alvinczi Péter (1639—1701) Verbőczy után (1681—1701) Erdély legkimagaslóbb ítélőmestere, az erdélyi fejedelemség végnapjainak legnagyobb politikusa és jogtudósa. Tagja volt az 1691-ben Bécsbe, a leopoldi diploma kikérésére választott küldöttségnek. S a diploma kelte után, a diplomában szándékosan nyitva hagyott pontok feletti kiegészítést Bécsben részünkről ő vezette. S ezért a kiegészítés Alvincziana Resolutio nevet kapott. Apaffi s Lipót érdemeit feles jószág adományozásával ismerte el.

Fia, Gábor (1686—1751) a főkormányshéknél szolgál, mint titoknok nyeri Mária Teréziától a báróságot 1743. nov. 13-áról. Mint consiliarius hal meg, Gábor nevű fiát hagyva maga után gróf Gyulai Katától.

Gábor fia, Gábor fejezi be a család emez ágát 1788-ban, mint az enyedi kollegium felügyelő gondnoka.

Alvinczi Péter másik fia, Mihály folytatja tovább a családot, ki már katona, s Olaszországban katonáskodik, mint százados hal el 1751-ben. Ennek fia az utolsó Alvinczi.

Báró Alvinczi József (1735—1810) a nagy katona Alvinczen született. Nagybátyja, gróf Gyulai ezredében tizenötéves korában már őrmester, tizennyolezéves korában százados. S Mária Terézia hét esztendőös háborújából mint elismert hős katona tért haza. Csakhamar ezredes, József császár alatt mint tábornok a forradalomban álló Belgium, Ferencz császár alatt a francziák, illetőleg 1796—7-ben Olaszországban Napoleon ellen vezérkedett. Mert Mantuát nem menthette meg, a fővezérségben Károly főherceg váltotta fel, maga a katonai rangok legmagasb fokán magyarországi főhadi kormányzóvá neveztetett. Sebekkel s kitüntetésekkel elhalmozva, 1810. nov. 25-én zárta le nőtlen életét s családja kétszázévi pályafutását.

Félszázad óta letűnt Erdély egéről az Alvinczi név, a midőn a Magyar Sajtóban azt olvassuk, hogy egy báró Alvinczi László, mint forradalmi menekült Braziliába jutott, ott előbb könyvkereskedő, majd mint mérnök oly előkelő állást vivott ki magának, hogy egy szép és gazdag angol hölgy jegyesévé lett. Már az esküvőre indult Alvinczi, midőn vette a hírt, hogy jegyese visszalépett. Útját a temető felé vette, s 1859. máj. 9-én magát főbe lőtte. Hogy ki volt, magával sírba vitte.

B) Az utolsó Baldácsi bárók.

(Kihaltak 1878.)

Baldacci néven tüntek fel, olaszoknak látszanak. Két testvér alapítja. Egyik az udvarnál szolgál, báróságra emelkedett. A másik József († 1808) mint őrnagy Erdélybe jut, a báró Toroczkai családba házasodott, Antal és Manó fiai hátrahagyásával halt meg.

Baldácsi *Manó* szintén katonának neveltetett, s a harminczes években a bécsi nagybátyja bárósága örökébe lépett, az 1841-iki erdélyi országgyűlésen honfűsített. S a forradalom kiütésénél a kormánytól a nemzetőrség, s később a XI. honvédszászlóalj alakításával bízott meg, kolozsvári székhelylyel. A Baldácsi név hangzatos lett. Azonban Szebenből kiléptek a császáriak; a székelyek Maros-Vásárhelynél vesztett csatája után Kolozsvárnak nyomultak. Beszterceze felől szintén nyomult Urbán a naszódi határőrség élén. Baldácsi a XI. zászlóaljjal, kolozsvári nemzetőrökkel, 6 ágyúval

Szamosujvárig nyomúlt elébe, de nov. 14-én a csatát elvesztette. Urbán bevonult Kolozsvárra. Baldácsi fővezérségének vége volt. A Kolozsvárról Csucásra huzódott tábor Kossuthtól új vezért kért és kapott, előbb Czecz János, s csakhamar Bem személyében. Mint bukott nagyság halt el 1852-ben.

Utolsóinak maradt *Antal* (1802—1878.) Erdélyből kiszakadt, volt országgyűlési követ, 8000 holdnyi birtokát 1876. okt. 9-én kelt végrendeletével a hazai protestáns: református, ágostai és unitárius egyházaknak hagyományozta ezek élvezetébe is léptek.

C) *Az utolsó sepsi-szentiványi Henter bárók.*

(Kihaltak 1867.)

Idegen hangzású neve mellett is ősszékely család. Csik-Szent-Imre lehetett ősfészkek. A miről vezetéknevök szól, Háromszéken fekszik. Négy ágban jöttek le. Kettő belőle Mária Terézia korában báróságot nyert. Az egyik bárói ág a második nemzedékben már kihalt. Az ág, mely a millennium századára lejött, már Udvarhely és Marosszékben él, hol főkirálybírótságot viseltek.

A székelyek különös előszeretettel használják a bibliai keresztneveket. Henterék a szentek nevei iránt viseltettek kiváló szeretettel. Henter Zsigmond Marosszék főkirálybírójának Mihález István jezsuita 1768-ban Keresztény Seneca című könyvet dedikál.

A millennium századára lejött ágat Ádám alapítja, ki 1753-ban nyerte báróságát. Unokája, Antal mint udvarhelyszéki főkirálybíró halt el 1823-ban. Ennek fia az utolsó Henter báró.

Báró Henter *József* tipikus székely báró volt. Jól megtermett férfi. Vendégszerető. Tisztséget nem viselt, gazdaságának élt, kelemenelki udvarában. Mint gazdát kora leghiresebb gazdái, gróf Haller János, gróf Teleki János nevével együtt említették. Gazdaságában katonai rendet tartott. Mint mondani szokás: udvarában egy eszerép, egy szeg sem hiányzott. Mégis megesett vele, hogy Teleki János hires gulyájából 12 gyönyörű tehenet s bikát hozatott, s azon tapasztalatot kellett tennie, hogy a mezőségi égalj és vízen nevededett állatok a Kis-Küküllő levegőjét s havasi jellegét nem vették vizét nem bírták megszokni, egyig elpusztultak. S feltűnt, hogy a míg otthon páratlan gazda, jószágai évtizedeken át nem látták.

Különben is sajtóságos életet élt. Országútban lakott, kapuja nyitva, asztala a vidék minden jó hangzású neve számára terítve. Maga azonban a látogatás visszaadását nem ismerte; minden kimozdulása otthonából Vásárhelyre volt a markálisra, sógora Gál József főkirálybíró kedvéért. Vadász ebei ingyen ették volna kenyereiket, ha nem ad menedéket udvarában egy Szibériából szökött lengyelnek, kinek ajánló levele az volt, hogy az ólombányákban hagyta körmeit s bunkós ujjaival csaknem virtuoz volt a zongorán. A szalonkázás volt minden sportja. Hol midőn egyszer a hegyi erdőségből visszafelé társaságunk legifjabb tagja lóra akart pattani: hegyre katonát, lejtőre dögöt! szavakkal förmedt reá

Ez a régi magyar érdesség háztartásán is átvonúlt. A negyvenes években már mondhatni öreg úr, neje szép asszony. Vasárnaponként a vidék egész katonatiszti kara vendége. Egyszer egy kis hiba akart történni. Azo 1 percztől az udvarház két részre lett osztva. Az ebédlő semleges tér maradt. Az épület egyik szárnya az úr, a másik szárnya az asszony birodalma lett. A mint az asztalnak vége volt, a nővendégek a báróné, a férfi vendégek a báró szobáiba vonultak, hol a szebbnél szebb fegyverek s gazdag könyvtár lett beszéd tárgya. S még semleges tér maradt a házi kápolna, hol a mikházi barátnak a báró szeretett ministrálni.

A házasság gyerektelen maradt, s családját agg korában, 1867-ben bezárta. A nemesi ág máig is virágzik

D) *Az utolsó nagyváradi Josintzi bárók.*

(Kihaltak 1901.)

Ezen különös nevet Inezédi József (1689—1750) ítélőmester vette magának, ki Mária Terézia alatt báróságra emeltetett. A név az Inezédi s neje báró Józsika Judit nevéből alakítottatott, megtartva az Inezédiek előnevét.

Egy család, mely nem kereste a közpályák küzdelmeit, gazdálkodott s megyei szerepet vitt.

A báróságot szerzett ítélőmesterről két ágban léptek be a századba. Egyik Lajosban, a fiágban még a forradalom előtt kihalt. A másik ágban József kolozsmegyei főbíró a forradalom után szamosujvári várnagy. Testvére Mihály folytatta a családot. Ennek

fia László († 1862.), ennek volt fia az a László, kit Bölöni József, mint anyja testvérét, a Bölöni család ugrai sirboltjába temettetett el 1901. nov. 1-én, mint a család egyik végsarját, miután unokatestvére Miklós, nőtlen maradt.

E) *Az utolsó Löwenthal bárók.*

Egy Schaller néven indúlt, s Löwenthal előnévvel báróságot kapott család, melynek ősfészke Beszterce s birtokai Kusma, Szász-Péntek szintén közelében fekszenek. A millennium századára lejött nemzedék egyike, Sámuel († 1866) a gróf Kuun s ez által a gróf Kemény családdal sógorságba jött. Magtalan halt el.

Testvérének, Károlynak gr. Berehtold leánytól két fia, három leánya született. Egyik fia Károly folytatta a családot, kit mint magyar nevelést kapott fiatalt ismertem. Katona lett, ezredességig emelkedett. Nős volt, neje Petki Mária. De a Heraldikai Társaság a főrendi családokról kiadott zsebkönyve gyermekeiről nem emlékezik, pedig ekkor hatvan éves.

F) *Az utolsó naláczai Naláczai bárók.*

(Kihaltak 1844.)

A nemzeti fejedelmek utolsó felében Erdélybe szakadt család, mely a második nemzedékben kétfelé szakad. Egyike nemes maradt s maig virágzik. A másik ág, melyet István, az Apaffi consiliarius alapít, egyik ágában 1739-ben, másik ágában 1752-ben báróvá lett. Egyike a leghangzatosabb bárói neveknek, consiliariusok, hunyad-, zarándmegyei főispánok.

Ki előbb alapítja meg a báróságot György, fia István katona, ennek fia József zarándi főispán († 1818), ennek fia *József* volt a nagy színügybarát. Mint Ferenczi Zoltán a kolozsvári színház történetében elbeszéli, még hunyadmegyei főispán, a midőn 1792-ben Bécsből jövet hozzáfordultak a pesti színészek, s lehozza egy Kolozsvárt állítandó színház eszméjét, itt a főúri köröket megnyeri, a tervező nagy bizottság elnök-pénztárnoka lett, beszerzették az alapot s létre jött a színház. Mint consiliarius hal el, Jozefa leányát hagyva

maga után, ki előbb gr. Csáki Györgyné, később gróf Bethlen Olivérné.

A másik ág, melyet József 1752-ben alapít, Károly fiában jött le a századra s unokájában, Istvánban hal ki 1844-ben.

Minek a család alapító kiemelkedését, gazdagságát köszönhetta, a kiváló ész örökségül szállt nemzedékről nemzedékre, Nalácsi József, ki 1818-ban halt el, naplót hagyott hátra. Ki a családfát bezárja, Nalácsi István egy túltengésbe ment talentum.

Ez a Nalácsi *István* a legkifejlettebb típusa a forradalom előtt Erdélyben oly bővön termett nagy elméknek, kiknek egy része bizonyos fokú cinismusban tetszett magának. Mint a két Bólyai, Brassai. De az arisztokrata irodalombarátok sem voltak attól mentek, s ezek legtúlzóbb alakja br. Nalácsi István. Enyeden s a bécsi egyetemen tanult. Özvegyen maradván, a marosmenti Bábolnán könyvtárában élt, félig öltözve, egy divánon töltötte napjait. Egyfelől kiolvasandó, másfelől a kiolvasott könyvek, folyóiratok halmaza. Beszélték, hogy meglátogatta tudós barátja és szomszédja gr. Gyulai Lajos, kocsijáig kísérte, de még sem volt készen mondani valójával, maga is felült: ruháimat hozzátok utánam, szóló személyzetének. Vagy jött haza valahonnan, útjában is olvas, már kifogtak, folyvást olvas, s megtörtént, hogy az eső megeredt, betaszította magát a kocsiszinbe.

De még ha csak olvasott volna, de írt is, a nélkül, hogy írói hírnévre pályáznék. S mégis ő volt a huszas és harminczas évek legolvasottabb írója, kézírásban. Gúnyverseket bocsátott világgá. Birtokomban van egy gúnyirata, melyben a harminczas évek vándorpolitikussait rendre veszi, mi conservatív voltára vall. Apró gúnyversei mint szállóigék röpködtek, s szálltak reánk, melyekből legyen elég a következő szemelvény.

A feleségére írt, de metszésre nem került sírírata :

Itt nyugszik, ki míg élt, soha sem nyugodott :

Egész életében perlett, patvarkodott.

Szoknyás prokurátor ; de talán tán még sem :

Istenben elnyugodt, kedves feleségem.

Siratják huszárok őt cordialiter,

A kiket szeretett szegény mortaliter ;

S miattok is holt el igen fataliter,

A férje fájlalja — taliter, qualiter.

Gr Bánffy György gubernátorra :

Hideg, fagyas nagy úr, hazánk elefántja ;
Hazánknak határit, tapodja, nem szántja.

Gr. Kemény Farkasra :

Ritka legény, de ki soha lóra nem ült,
Tánczra vagy asszonyra soha fel nem hevült.

Méhes Sámuel kolozsvári tanárra :

Az indolens Méhes sokat kereskedett,
De az ügyességre kevés szert tehetett.

Antal János tanár, később püspökre :

Urim és tumimból jövőndőlő Antal,
Ha jól megdicséred ő is felmagasztal.

Id. Szilágyi Ferencz kolozsvári tanárra :

A nagy politikus Szilágyi, csak hallgat;
De mikor megszólal, ő legtöbbet mondhat.

Nagy György kolozsvári papra :

Szélyel vannak szórva Nagy Györgynek lépei :
Gyakran bele esnek hazánknak szépei.

Mohai enyedi jogtanárra :

Franzia gavallér, Mohai, bár piros,
Grimászai mellett csak festett papiros.

Báró Naláczai Istvánnak K. Székely Mihály volt tabulae prae-ses tartozott 6000 v. frttal. Midőn ez egy levélben ismét 6000 frtot kért kölcsön, Naláczai meghasított a kötlevelet, ráírta a „ki van fizetvé“-t és elküldötte ily laconi stylben írt levél mellett: Küldöm a 6000 frtot. Nyertem 6000 frtot. Maradok, a ki vagyok stb.

Templomba nem járt. Sőt midőn udvari kápolnáját a menykő megütötte volna, s felépítését az úrnak szolgálai sürgetnék, azt felelte: ki lerontotta és reá szüksége van, építtesse meg.

Ez adomát a felette tartott halotti beszédből tanuljuk, mely egy genialis fő vallástalanságáért eleget vesz; benne többek közt így szól: A lelki erők és tehetségekben sámsoni férfinak a Delilák haját elmetszvéen, minden erejét elvették... a körében tanyázott hizelkedők, mint a fényes után kapkodó egyiptomi esókák lelki

szemeit kivágván, lelki kincseit elrabolták, aranyát ellopták... S felkiált a nagy szónok: utolsó volt fényes családjá fiágában: utoljára legyen, oh természet! a te kezeidben is a tégely, melyben őtet készítetted; vedd el azt, mely szerint a legjelesb lelki és testi tehetségek mellé; hasonló vezérnemtot nem rendeltél.

G) *Az utolsó magyar-bényei Radák bárók.*

(Kihaltak 1897.)

A gazdagság s hozzátehetjük a hazafiság hírében álltak a nélkül, hogy az utolsó időben közpályán szerepeltek volna.

Hogy honnan, mikor szakadtak Erdélybe, olvassuk (Jászai Magyarország napjai I. 236.), hogy az első ismeretes Radák György 1526-ban Mária királyné embere. Fia László, János király vezére. Ennek unokája, István szerzi, neje Talmácsi Zsófia után folyvást megtartott ősfészköket, Ozdot, Bényét, melyben 1626. márcz. 28-án statuáltak.

Olvassuk továbbá, hogy ezímeres levelöket 1514-ben, leopárdos ezímeröket Bethlen Gábortól 1625-ben kapták. Családi levéltárunk igazolhatja, melyet az utolsó Radák a nemzeti múzeumban helyezett el. Valamint onnan jöhet napvilágra, mikor és hogyan jutottak a bárósághoz.

Azon családokhoz tartozik, melyek soha sem voltak népesek. Családi összeköttetésöket jelzi, hogy két Radák Erzsébet két Rhédei grófhoz ment férjhez, s az utolsó előtti Radák neje Rhédei leány.

A millennium századára R. Ádám jött, meghalt 1803-ban. Ennek Ádám fia őrnagy, magtalanul hal el. István fia túlélte a forradalmat. Testvérök volt az a Pólíka, kinek szerencsétlensége a század elején részvétre hitta fel az ifjúság szívét.

Radák Pólíka volt nálunk az első, ki szerelmi bánatában megmérgezte magát és 1803 szept. 11-én hosszas szenvedés után meghalt. S egy hosszú versezet siratta el, mely a más évben a ponyvairodalomba került s ott hosszasan tartotta fenn magát. Melybe végzetes szerelme következőleg van beszöve:

Szeretett ő — s e volt minden vétké,
S ezen hibáját is vérével fizette.
Szeretett, — de tudta, hogy a kinek szíve
Hűségére esküdt, soha nem lesz híve.

Mert az ambitio s a füst az átkozott,
 A két szerelmesnek akadályt okozott.
 Az ember mindenkor magáért szereti
 Tarquint, a nevéért nem számkivetteti:
 Oh de nem így bántak a hív Pólikával,
 Megtilták, hogy szabad ne legyen magával;
 Megtilták, hogy szive dobogni ne merjen,
 Mint az órarugó érzés nélkül verjen.
 Ő pedig szeretett — s az ő szeretete
 Vétek volt, mert embert, nem bárót szerete,
 Hibának tartották, hogy a czifra nemet
 Megvetvén, szerette az igaz érdemet;
 Láttá ő, hogy czélja nem érhet jó véget,
 Atyja gyilkosától kért hát segítséget.
 Mikor az atyjának végső pompájára
 Gyűlt a familia fel Mikeszszára:
 Mikor már Radáknak készült a tisztelet,
 Irt ő a halálnak egy hívó levelet...
 Ugy végezte volt ő, hogy majd egy pompával
 Temessék őtet is sírba az apjával...
 Kilencz nap és kilencz hosszú kínos éjjel
 Küzködött ő szegény iszonyú veszélylvel.
 Messze volt a halál, mikor a kezében
 Ment a levél, ő is bámúlt rémületében...
 Szeptembernek tizenegyedik napjára
 Reggel hat órakor ért Mike zászára.
 Láttá itt Pólikát ágyában elnyulva,
 Erő s érzés nélkül fekünni ájulva...
 Láttá a doktorok miként prescribálnak
 Mellette, de mégis keveset használnak:
 Ő egyet prescribál s evvel végét vete,
 Így múlt el a szegény Pólíka élete.
 Így lett, az Istennek egyik szép munkája
 Egy határt haladott indulat prédája;
 Az a kin tündöklött az istenség képe,
 Minden ékességet magáról letépe.

Pólíka testvére *István* folytatta a családot. Gazdaságának élt. Neje gróf Rhédei Klára, a dúsgazdagság hírében álló Rhédey Ádám kinestárnok egyik leánya, gróf Mikó Imre nejének testvére. A közügyek terén azzal mutatkozott be, hogy a forradalom első napjaiban, a haza oltárára egy mázsa ezüsttel járult. Még élt, mikor a Radák nevet neje a lehangzatosabbak egyikévé emelte a forra-

dalom alatt és után. Neje, Rhédei Klára a forradalom alatt megnyitotta kolozsvári szalonját, központja a forradalom embereinek. A forradalom után megnyitotta pénzszekrényét s nyitva maradt mindenkinek, ki forradalmi érdemekre hivatkozhatott. Ki bujdosott, vagy menekülni akart, első gondolatja volt Radákné. S hogy az akkori nővilág hazafiságát ne láttassuk egészen részére lefoglalni, még él a másik, báró Bornemissza Ignáczné, kinek szalonja a forradalom után francia értelemben politikai szalon volt, azok számára, kik a jobb időket előidéztek.

Báró Radák István († 1865.) s gróf Rhédei Klárának († 1868.) három leánya volt, kiknek mindenike folytatja a leányágot, fia csak egy, Ádám, kinek neje gróf Lázár Olga, a medgyesfalvi Lázár ágból, kiknek csak leánya született, ki gróf Wenckheim Ferencz neje.

Báró Radák *Ádám*, az utolsó Radák, Ozdon élt nagy lábon, híres lovas nejével együtt. Még élte delén volt, s már is egyre festette őseit, családját, czímerét, festő öcsémmel; megszállta családjá kihalásának előérzete.

Beteljesedett, 1897. ápr. 5-én meghalt. Mint főrendiházi tag vitte sírba családját. Végrendeletében óriási kiterjedésű birtokokból álló vagyonának fele részét haszonélvezetben a feleségére hagyta, ennek halála után a vagyon eme felére Teleki József gróftól nevezte meg örökösül s ha ez gyermektelenül halna el, a vagyon az erdélyi ev. ref. egyház tulajdonába megy át. Vagyon a másik felét unokájának Venckheim Mária Krisztina bárókisasszonynak hagyta. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek az említett utóöröklési jogon kívül hatvanezer forintot, a nagyenyedi kollegiumnak negyvenezer forintot hagyott egyházi és iskolai czélokra. A birtokain lévő magyarbényei, mikeszázszai, ozdi, tasnádszántói és magyarsülyei református egyházaknak ezekre menő hagyományokat és évjáradékot testált. Családi kincsei egy részét is egyházközségeknek hagyta. Óseinek kincseket érő kardját es buzogányát, valamint egyik őse, Rhédei Ferencz fejedelem mátkagyűrűjét, továbbá régi könyveit az Erdélyi Múzeumnak ajándékozta. A porosz Johannita-rend nagymesterének ötezer forintot hagyott és elrendelte, hogy családi czímerét festessék meg a sonnenbergi lovagterem számára. Alapítványai, hagyományai kezelésével, ellenőrzésével és főfelügyeletével a református erdélyi egyházkerületet bizta meg, végrendelete végrehajtójául pedig fölkérte

Bánffy Dezső bárót, mint az egyházkerület elnökét. Szigorúan egyszerű temetést parancsolt meg magának és költségkimélelsből a gyászjelentések kinyomatását is megtiltotta. Nem is adtak ki róla gyászjelentést. Végrendeletének egyik pontja úgy szól, hogy a ki a végrendeletet megtámadja, rögtön elveszti részét, a mely ez esetben a református egyházra száll.

Nemsokára a lapok a következő közleményt hozták: Az erdélyi református egyház ellen, mint kolozsvári tudósítónk táviratozza, Wenckheim Krisztina, Wenckheim Ferencz leánya nevében nagy örökségi pört indítottak. A pör története a következő: Néhány évvel ezelőtt meghalt Radák Ádám báró és vagyona egy részét, mint köteles részt, unokájának, Wenckheim Krisztinának hagyta; erdélyi birtokát azonban Teleky József grófnak hagyta, a ki nőtlen ember, de kikötötte, hogy csak akkor kapja meg az örökséget, ha Telekynek fia lesz, s ez eléri huszadik évét. Radák erős kálvinista érzésű ember volt, a ki azért tagadta ki leányát, mert a katolikus hitre tért át. Később kijelentette, hogy unokájának hatezer forint apanázst ad, ha református vallásban nevelik. A kis unokát azonban katolikus vallásban nevelték s azért Radák báró csakis a köteles részt hagyta neki. Wenckheim Ferencz pört indított az az örökösök ellen és a következőket mondta:

Radák vallási őrjöngésben szenvedett; beszámíthatatlan volt. A végrendelet csak föltételesen szól és a végrendeletben az örökös nincs megnevezve. Wenckheim Krisztina még a köteles részt sem kapta ki teljesen. A tudósító megjegyzi, hogy a pöriratnak az az állítása, hogy Radák vallási őrjöngésben szenvedett, alaptalan. Radák bárót erdélyszerte fenkölt gondolkozású, hazafias magyar főúrnak ismerték. — A felek közt megindult az egyezkedés.

Végül nem látom érdektelennek felfogni a nép ajkáról egy a családot s az akkori idők gazdálkodását jellemző Radák-adomát. Melyszerint báró Radák Istvánnak Ludason gyönyörű jószágga volt, de majd mit sem hajtott. Úgy volt majd minden jószágával. Egy szép reggel belép egy székely gazdatiszt forma ember s szól: Uram! vegyen fel engem prefectusának a Maroson inneni jószágaira. A báró szabadkozott, s mondja, hogy jószágai egy prefectus fizetését is alig bírják s hogy vegyen fel kettőt. És én — vág közbe az ajánkozó — mégis ezer forint fizetést kérek. A báró el akarja

útasítani. Nagyságos uram — folytatja — én úgy jöttem, hogy itt maradjak . . . Mennyit hajt, kérem, Ludas a báró úrnak? Nyolezszáz forintot. Nvolezezer forintot kell hajtani — viszonzá — azon kívül az én fizetésemet; s im, az első évi bevételt azonnal beszolgáltatom. A báró mesének hitte egyelőre a dolgot, de mire a pénzt asztalán látta, szóba eredett, s Sárdi e percztől prefectus lón. Oly gazdaság kezdődik Ludason, hol az asztagokat többé még lud sem bánthatá; s hol az ökröt szolgáltatták, s ha a béres hibájából szántás közt az ökröt ki kellett eserélni, a hibás béres huzta az alatt a jármot. Azért Sárdinak mégis mindig a legjobb eselédei voltak. S a báró jószágai jövedelme megtizszereződött. Sárdi a forradalomban a jószág védelmében pusztúlt el

H) *Az utolsó plankensteini Rauber bárók.*

(Kihaltak 1901. ápr. 21)

Egy karintiai eredetű, Erdélybe a székelyföldre szakadt család, mely a harminczas években honfűsített, s a forradalomban bebizonyította, hogy magyarrá lett.

Ki Erdélybe jött, Miklós, János Jakab fia Auersperg grófnótól. Mint hadnagy jött, a Mária Terézia alatt Erdélyben felállított határőri ezredékhez. Mint százados a háromszéki gyalog ezredhez helyeztetett, s nőül vette az utolsó báró Daniel leányát, Josefát, s kezével székelyföldi birtokossá lett. S mint ezredes lépett nyugalomba 1806-ban. Olasztelkén végezte életét 1817-ben.

Házasságából négy fia született, kikből három szintén katona, de hogy milyen szellemmel, beszéli a családi adoma, hogy János, a mint Bécsben szolgált, szóba jött, hogy miért is fejt az osztrák katona mundérja, azt találta mondani, mert a festés még pénzbe kerülne, s ezért nyugdíjazták.

A beszármazott Miklós legnagyobb fia Károly, a honfűsítés után már regalista. A forradalom első napjai Orláton érték, mint az ottani oláh határőr ezred ezredesét. Még férfi kora teljében volt, a mint a szebeni Generalcommandótól az első oly parancsot vette, a melyet nem teljesíthetett: esatatéren kapott sebeire hivatkozva, nyugdíjaztatta magát, sepsiszentiványi jószágára vonúlt, hivatalosan betegeskedett. De a mint a császáriak novemberben Háromszéket megtámadták, s a háromszéki székelyek a határra vonúltak s Gábor

Áron ágyuival hazájuk védelmére keltek, csak udvarházának falai tudnák megmondani, kik látogatták s miféle védelmi csatatervek voltak ott megbeszélve.

Legifjabb fűtestvére Rauber Ferdinánd, vagy a mint magát írta Nándor, vagy mint a nép nevezte, a csonka báró, az ősfészekben, Olasztelkén élt, gazda maradt. Csonka báró volt, mert vadászaton balkarját elvesztette. Miként minden testvére, szép magas férfi. Arczépe kijött a Történelmi Lapok 1896. jan. számában. Megérdemelte, mert jelen volt a székelyek 1848-iki agyagfalvi gyűlésén. Mint nem fegyverképest élelmezési főbiztossá nevezték. A kiszállt székely tábor Vásárhelyt piros kitliben találta, s úgy talált minket adjutansait is. A vásárhelyi csata elveszett. Nándor báró Olasztelkére vette magát. A sepsiszentgyörgyi nov. 15-iki gyűlésről érkeztünk haza. Öreg estve volt, midőn nővére után egyik még élő unokahugától jött az izenet, hogy az éjjel katonaság érkezik, hogy elfogja. Másnap estve S.-Szent Ivánon testvérénél jelentik a bárónak, hogy kastélya fel van dűlva, pineze, kamara, istálló kiűrtve, s hogy a piros kitliket mint trofeumot magukkal vitték. Később forradalmi kormánybiztos, mi nem végződhetett egyébbel, mint fogsággal, jószága elkobzásával, mit az általános amnestia visszahozott.

Nándor báró, valamint testvérei nőtlen maradtak, Károly ezredesen kívül, kinek Potsa Veronikától négy fia született, kiknek egy része katona, majd honvéd. A nyolczvanas és kilenczvenes években nőtlenül elhaltak. Gyula maradt fenn. Mint honvéd Kassán elvette Szirmainét, Csáki Hedvig grófnét. A házasság gyermektelen maradt. S a Rauber család benne 1901. ápr. 27-én kihalt.

Leányágon a sárdi Siménekben, s a vargyasi Danielekben folytatódik.

I) *Az első és utolsó Récesei báró.*

(† 1852.)

A czímet a szomorú emlékezetű Récesei Ádám képviseli, ki Dicső-Szent-Mártonban született kurta nemes szülőktől; Vásárhelyt tanult s mint tanuló beállt katonának; mint szép termetű s ügyes ifjú, hamar kaplár, majd zászlótartó, s már 1814-ben ezredes.

Bécs köreibe szakadt, hol mindenkit megnyert, csinálta az adósságokat, az udvar kétszer kifizette. Rangfokozatban haladva,

rendjele után 1835-ben báróvá lett s kapta a fiágban kihalt Zsukiak uradalmából Kötelenidet. S ez időtől az erdélyi országgyűlések királyi hivatalosa.

Már a nyolezvanas éveit járja, 1846 ban galicziai főparanesnok. Jelenti, hogy forradalom készül. A magyar testőrség másodparanesnokságába helyeztetett át. A lengyel forradalom kiütött, elnyomatott.

Az 1847-iki országgyűlés regalistái közt ül, de már csak romja nagy nevének. S mondja, mikor neki azon hangsulyozással mutattak be, hogy nagy liberalista: talán én is az lennék, ha ifjú volnék.

S ez a testben-lélekben katona, a forradalomban, a gróf Lamberg Pesten történt megöletése után, ministerelnökké neveztetett, s 1848. okt. 3-áról mint ilyen ellenjegyezte az első magyar ministerium s az országgyűlés felosztatását, az ország ostromállapotba helyeztetését s br. Jellachich teljhatalmát. S azt, hogy ő az utolsó magyar ministerelnök.

Mint tábornagy halt el 1852-ben. Halála legérzékenyebben hitelezői hosszú sorát érintette, kik 1854. május 5-éről esődöt nyitottak ellene, mi 1881-ben vagyonihiány miatt megszünttetett.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

Erdély visszacsatolásának története

a bécsi hadjáratról a gubernium kezdetéig.

(Harmadik és befejező közlemény.)

Erdélynek visszacsatolása, mely a császári seregnek 1685 évi máramarosi és kővárvidéki téli szállásolásával valóban megkezdődött, a szövetségesek előtt még inkább igazolta a helyzetet. Azt t. i., hogy a török magyarországi birtokait nem képes többé megvédeni. A mitől Erdély nem ok nélkül félt, hogy a fejedelemség a versengő felek között egy nagy, véres küzdelem szinterévé válik: nem következett be. Erdély megszállása a legjobb auspitiók között indult meg, mert kitünt, hogy a porta már ezen a földön sem tudja megvédelmezni érdekeit. Csak egyetértésre és kitartásra volt tehát szükség s a teljes siker önként kínálkozott. Erdélynek megkezdett occupatiója ezt is, azt is nagyban elősegítette. Kitartásra ösztönözte a nem esekély akadályokkal küzdő s főként anyagilag teljesen kimerült bécsi udvart, mert Erdély új anyagi erőforrásul kínálkozott a háború sikeres folytatásához. De az egyetértés megbontásának is akadályt vetett, mert útját állotta a lengyel király erdélyi hódító törekvéseinek, elszigetelvén egymástól a két országot. Nem ok nélkül jelölték tehát Bécsben Erdély északi és északnyugati részeit téli szállásul. A czél tisztán állott előttük s jól tudták, hogy ha Erdély Lengyelországgal egyesül, a szövetség megbomlik; a mi pedig a háború további sikereit nagyban veszélyeztette volna. Pedig a lengyelhez való csatlakozás Erdély részéről is komoly aggodalmakra adott okot. A Carafánál küldetésben járó Gyulai Ferencnek nem ok nélkül veti szemére a tábornok, midőn az a sereg kivitelét kéri s az adózás kérdésében nem tud ígéretet tenni, ezt mondván: „Fogadom adnátok az lengyel királynak és az hadainak, holott

pedig nálunk nélkül soha ellenséget nem vert,¹ mert „az lengyel bizonynyal lejött volna — mondja később Nagy Pálnak — sőt igen hiteles lengyel követ is jött volna tractára, ha ő tőlök jöhetett volna“.² E szemrehányások nem voltak alap nélküliek. Sobieski u. i. régi tervével nem hagyott föl, sőt 1686 májusában Erdélybe akart nyomulni. E végből már eleve tudósította a fejedelmet, hogy kész őt protectoratusa alá fogadni. És mindez a bécsi politikusok előtt nem volt titok, sőt jól tudták Sobieskinek Apafival, Telekivel, Tökölivel és Zrinyi Ilonával fentartott összeköttetéseit.³ Ha egyéb okból nem, e miatt is résen kellett lenni a császári vezéreknek.

Hiábavaló ennél fogva a Carafához küldött újabb és újabb követség; hasztalan a tábornoknak a követek által tett ígéretek.⁴ Nem sokat használt a Kolozsvárra kirendelt négy tanács úr és húsz deputatus közben járása sem.⁵ A kemény tábornokot, ki a panaszok debreczenieknek egy ízben azt mondotta, hogy mehetnek panaszra akár a megfeszített Jézus Krisztushoz is, vagy a pokolbeli ördögökhöz: „a mit feltett véghez viszi — nehéz volt csak némi engedékenységre is birni. A súlyos terhet tehát viselni kellett.

A Bécsbe küldött négyes követség⁷ munkájától remélték inkább a dolgok jobbra fordulását. És nem hiába, mert ott a Carafa ellen benyújtott súlyos panaszukat⁸ meghatva vették tudomásul s az ügy megvizsgálását és a sérelmek megorvoslását ígérték.⁹ „De hogy az hadakat onnét elhozassák, abban mód nincs — jelenti Pernyeszi —

¹ Tört. Tár 1882. évf. 487. l.

² Alvinczi P. okmánytára III. köt. 45. l. Nagy P. jelentése.

³ Fraknoi i. m. 174 l.

⁴ A delegatio Carafának az esetre, ha hadait kiviszi, vagy legalább beljebb nem bocsátja, 2000 aranyat és egy paripát ígért, secretariusának 100 aranyat és egy paripát. (Alvinczi P. okm. III. köt. 45. l.)

⁵ A bizottság iratait ld. Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 458 s. köv. l.

⁶ Ld. Alvinczi P. okm. III. köt. 72 l.

⁷ Az 1685 őszén felküldött Haller és társai követsége.

⁸ Ez ügyben jan. 16-án küldték fel követüket. Ez előterjesztésükben előadják a debreczenieken elkövetett kegyetlenkedéseket. Hogy mint pusztítják ki őket mindenükből s ha már nincs mit venni rajtuk, füstre akasztják őket, sós meleg vizet öntenek torkukba s egyéb kegyetlenkedéseket követnek el. (Alvinczi P. okm. III. köt. 70 és köv. l.)

⁹ Alvinczi P. okm. III. köt. 79. l.

mert nincs hova tenni s így az kihozások felől reménységünk sem lehet“.¹

Ha már nem menekülhettek a hadsereg zaklatásaitól, legalább enyhíteni óhajtották annak féktelen garázdálkodását. És erre alkalom kínálkozott, mert Bécsben a megígért vizsgáló bizottságot csakugyan kinevezték.² Ez alkalomból küldték fel márezius elején Bethlen Miklóst Máramarosba, hogy ott a német commissariussal inquiráltasson a kvártélyozó had „excessusairól“. Nagy fáradtsággal, bosszúsággal és keserűséggel végezte Bethlen a nehéz munkát. „Máramarosban volt akkor kvártélyban Veterani — írja önéletírásában — egy gyalog és négy lovas regimenttel; nagy sokaság, irtóztató teher egy oly sovány vármegyén“.³ És „annyi ezer embernek és lónak gazdag kiteleltetésén kívül vittek ki magokkal egy pénz fizetése nélkül búzáat circiter 66 ezer köblöt; zabot circiter 160 ezret; készpénzt többet vontak sokkal 200 ezer rh. forintnál, nem hiszem egy bakta hija lett volna a 300-nak is. Egy szóval milliéhoz közelítő és elmét, hitelt felülhaladó teher volt az“.⁴ Bethlen pedig pontos, lajstromozott kimutatásban végezte munkálatait; számításait ennél fogva megközelítő adatoknak elfogadhatjuk.⁵

Ily körülmények mellett nem esodálkozhatunk, ha a kolozsvári deputatio az elkeseredés hangján ezt írja a bécsi követségnek: „Boldog isten! be nehéz nekünk; nem hogy az idegenek, de kegyelmetek is csak túl-túl hiszik a mi nyavalyáinkat, ninesen nyelv, az ki kimondhatja, nincs oly penna, kivél a kéz kírhassa, a miket elkövetnek szegénységinken“.⁶ A kolozsvári deputatusok pedig Kalotaszeg, Kővár- és Lápos vidékéről festenek egy, a Bethlen által bemutatott siralmas képet⁷

Nem sokat segített a dolgon tehát a bécsi udvar által kinevezett vizsgáló bizottság sem, mert a panaszkodó községek vallomását

¹ Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 432. l.

² E bizottság tagjai voltak: Csáki István kassai generalis, Szentiványi László és Kinczink Jakab hadbiztos.

³ Magyar Tört. Emlékek III. köt. (Önéletírás II. köt.) 17. l.

⁴ Ugyanott 18. l.

⁵ Bethlen M. Kinczinkkel (mint ő írja Kintzig) tárgyalt (Ld. Önéletírása 17—20 l.) Telekinek írt jelentéseket ld. Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 481 l.

⁶ Alvinczi P. okm. III. köt. 105. l.

⁷ Ugyanott.

semmibe se vették. Erről győz meg a delegatio által Doboka megyébe kirendelt másik biztos: Rhédey János jelentése is.¹ Carafát pedig a bizottságok működése még haithatatlanabbá tette. A mit a katonaság idáig elemésztett és elprédált, számba sem vette, hanem fizessen Erdély 50 ezer tallért — mondja — s akkor kiviszi hadait Bereg és Ugoesa vármegyékbe.² Türelmetlenségét pedig eléggé igazolja az a körülmény, hogy e nyilatkozata után egy hétre (márcz. 26.) már azt írják a szathmári követek a bécsi négyes követségnek, hogy Carafa oly veszedelemmel fenyegeti az országot, melyet száz esztendő alatt nem ért. „Hazánk végső romlását lenni látjuk — írják kétségbe esve — az istenért is ezt orvosolni éjjel-nappal munkálkodja kegyelmetek“.³

De a Bécsben működő négyes követség munkálkodása sem volt még ez ideig reménynyel kecsgetető. Jó szívet mutattak ugyan ott nekik s alkalmat adtak a tárgyalásra, de végleges megállapodásra nagyon nehezen jutottak. Nehezítette a tárgyalások menetét a nagy távolság, mely Bécs és Szeben között volt. A pontokba foglalt s a követek által leküldött propositiókat u. i. Szebenbe is tárgyalás alá vették.

A követség jan. 9-én jutott fel Bécsbe s 16-ikán volt első kihallgatásuk a császárnál, de az érdemleges tárgyalások csak február közepén kezdődtek meg, a mikor Lipót császár kinevezte három megbizottját, kikkel az erdélyi követek tárgyalásaikat folytatták.⁴

Ápr. 5-ikén már másodszer küldik le Bécsből azt a 20 pontból álló propositiót, mely Erdély csatlakozásának föltételeit jelölte meg s mely a hiteles formában kiállítandó diplomának alapját képezte volna.⁵

Ezek a pontozatok egészben véve s Erdély akkori viszonyait tekintve kielégítőeknek mondhatók. Az u. i. kétségtelen, hogy Erdély önállóságából jóval többet hagyott meg, mint a Dunod-féle propositio.

¹ Erd. Országgyűl. Eml. 482.

² Alvinczi P. okm. III. köt. 102—103 l.

³ Ugyanott 120. l.

⁴ A császár plenipotentialis megbízó levele febr. 14-én kelt, melyben saját maga részéről Dietrichstein Ferdinánd herceget, Bádeni Herman őgróftot és Stratman Henrik gróftot jelöli ki megbizottjaiúl.

⁵ Ld. Alvinczi P. okm. I. köt. 10.) s köv. l. — Az első ízben lehozott pontozatok ideje nincs megjelölve. (Ld. Ugyanott 96 s köv. l.)

A császár szükség idején védelmet ígér Erdélynek (1. pont); a töröktől visszafoglalt s Erdély és részeihez tartozó terület a fejedelemségé marad (2. pont); a fejedelem régi jogai biztosíthatnak (3. pont); a négy bevett vallásfelekezet szabad gyakorlata templomaival, iskoláival, parochiáival, jövedelmeivel és javaival meghagyatik (6. pont); az idősebb és ifjabb Apaffi Mihály is megerősítetik a fejedelemségben s utánok a szabad választás joga megmarad (7. pont); a fejedelem czíme és jelvényei is megmaradnak s ezeket a császár el nem tulajdoníthatja (9. pont); Erdély szabadon köthet szövetséget, csak a császár érdekeivel ellenkező ne legyen (8. pont); biztosítatik a szabad költözködés és kereskedés joga (10. pont); patronatusi és papi (sacerdotale) jogot ő felsége sohasem igényel Erdélyben (11. pont); Erdély követei az udvarnál illő tisztelettel fogadtatnak (15. pont); s a törökkel kötendő béke vagy fegyverszünet *pontjaiba Erdély is befoglaltatik (17. pont). Mindezekkel szemben Erdélynek köteleznie kell magát, hogy ő felsége törekvéseit előmozdíttja, háború esetén 100 ezer tallért fizet, béke idején félsannyit. Szükség idején gabonával, élelemmel (annona, com meatus) segítse hadait, fuvar és segítő férfiakot adjon (18. pont). De az erdélyi hadaknak a keresztyénekhez csatlakozásit Várad és Temesvár elfoglalása előtt nem kívánja ő felsége (14. pont). Ez a szerződés pedig titokban marad s a töröknek még békekötés esetén sem jelentik ki. Azonkívül kötelező nemesak a császárra és fejedelemre, hanem utódaikra is. A diplomát pedig, ha előbb nem lehet, két hónap alatt, hiteles formában állítják ki (19. 20. pont).

Az erdélyi rendek tárgyalás alá vették a pontokat¹ s egészben véve elfogadták azokat. Stílárís módosításoktól eltekintve, főként a 16. pontban előforduló „*jure superioritatis et feudi*“ kifejezés cilen emelnek szót s a 100 ezer talér fizetése ellen tesznek kifogást. Ez utóbbit 30, usque 50 ezer tallérra óhajtják reducálni² s — bár nem kizárólagosan — a gabona élelem és fuvar ellen is kifogást tesznek. Ez újabb válaszszal Nagy Pált indították el máj.

¹ Szept. 5-én már másodizben veszik ezeket tárgyalás alá. Az első megállapodást Büdöskúti vitte fel Bécsbe Datumát nem tudjuk.

² A követséggel megbizott Nagy Pál titkos instructiójában 60, esetleg 80 ezer tallérig adnak engedélyt (Alvinczi P. I. 111.)

7-ikén Bécsbe¹. De mielőtt oda fent végleges megállapodásukat írásban foglalták volna, Erdély újból nem várt meglepetésben részesült.

Carafával nem tudtak egyességre lépni. A bécsi üzenet váltások mellett a vele való tárgyalásnak nem is volt többé értelme.² De ide s tova a téli szállásolás ideje is lejárt s a csapatokat a hadi terv szerint kellett mozgósítani. Nemsokára egy más tábornokkal kell a sakkba szorított Erdélynek szembe állania. Ez a tábornok gr. Scherfenberg Frigyes volt, ki ez év tavaszán sereggel vonult be Erdélybe.

Szinte gúnyiratnak vehetnénk azt a magas császári kegygyel saturált levelet, melylyel Lipót Apaffinak Scherfenberg küldetését bejelenti — ha azt nem tudnók, hogy a politikai életben a legrútabb jogtalanságok elkövetését rendszerint a legfinomabb fűszerrel szokták izelíteni. „Miután különböző és nem megvetendő hírnököktől figyelmeztetve lettünk — így kezdődik a levél — hogy a török a tatárral együtt Erdélybe törni készül: küldöm tábornokomat, hogy az én *legkedvesebb* provincziámat (Erdélyt) a gonosz ellenség torkából kiragadja.³ Nagyon szépen hangzik e levél, de ha még annyira fenyegető lett volna is a török, tatár erdélyi betörése,⁴ nem hihetünk őszinteségében. Scherfenberg küldetésének inkább az lehetett valódi czélja, hogy Erdélyt Lengyelország körmei közül ragadják ki. Sobieski u. i. egy pillanatra sem hagyott fel régi tervével: Erdélyt saját fennhatósága alá vonni. Csak kedvező alkalomra várt. A császári sereg mármarosvidéki téli táborozása kissé akadály volt a szabad érintkezésre, de Sobieski titkon ápolt terveit nem olthatta ki. És ezt jól tudták a bécsi udvarban is.⁵ Az erdélyi lengyel barátság a legvilágosabban tűnik ki azokból a bizalmas tárgyalásokból, a melyeket az év tavaszán folytattak⁶ s melyben Erdély újból a lengyel király oltalmába ajánlja magát.

¹ Ld. a. resolutiot, Nagy Pál instructioit és a Bécsbe vitt leveleket (összesen 36) Alvinczi P. I. köt. 103. köv. 1

² Alvinczi P. I. köt. 109. l.

³ Ugyanott 81. l.

⁴ Tatár készülődésről a mármarosiak csakugyan vettek hírt, de ennek a lengyelek útját állták s mikor Bethlea Miklós erről Telekit tudósítja (márcz. 28.) Lipót már megírta Apaffinak Scherfenberg-t ajánló levelét. (Ld. Bethlen levelét Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 481. l.)

⁵ Buonvisi május végén írt jelentése Fraknoi i. m. 177. l.

⁶ Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 473. s köv. 1. Alvinczi P. I. 80. l.

Scherfenberg megjelenése tehát a szövetségesek közös czélja szempontjából indokolva volt, de Erdély függetlensége, szabadsága, politikai önállósága tekintetéből kétségtelenül sérelmes. Mert semmiféle ürüggyel elpalástolni nem lehetett, hogy a tábornok az országot nem megoltalmazni, hanem meghódítani lépett annak területére. Hiába írta meg tehát Scherfenberg a fejedelemnek, hogy ő nem ellenség, a fejedelem és ország javára, oltalmára jó, ő előtte senki se fusson, salva gvardiat (oltalom levelet) ad mindenüvé; pénzre hordják élését a táborra, ő pénzen él, csak az egy közönséges prófontot szolgáltatassa az ország . . . a fejedelemmel kiváu quo citius eo melius szemben lenni, végezni és az országból kimenni.¹ A szép szavaknak nem adtak hitelt. „Mi ezzel szemben — írja Bethlen M. — azt végzők“: valaki német salva gvardiát kér jószágába, megnótáztatik. Az ország hada, vármegye székely minden üljön fel Bethlen Gergely commandója alatt. Gyulafi László udvari főkapitány is a mezei katonákkal, a szász natio 2000 jó fegyveres gyalogot állítson.² De e fegyverbe szállással valami komolyabb actióra nem is gondolhattak. Hiszen már az intézkedés is a legutolsó pillanatban történt; akkor, a midőn Scherfenberg Kővár és Cseh között a Szamos mellett táborozott. De különben sem mérkőzhetett volna a gyülevész erdélyi had Scherfenberg rendezett seregével, mikor Bethlen Gergely táborában a jó és rossz puskások mellett dorongosak, vasvillások is voltak s nem hiányzott a siket, vak és csonka-bonka sem. De arra mégis alkalmas volt az erdélyi sereg, hogy Scherfenberg törekvéseit figyelemmel tartsa s a szerfölötti pusztításban megakadályozza. Minél fogva nem is ütközött meg vele, hanem rendszerint vagy előtte ment, vagy oldalról követte.³

Scherfenberg tehát jóformán akadály nélkül vonúl be seregével az országba. Május elsején jelenti Szathmáron írt levelében, hogy Erdélybe jön s rögtön útnak is indul s máj. 9-ikén már Czikón s 12-ikén Bonczidán üt tábort. Oldala mellett van a gyüölt ellenség, Csáki László is. Egymásután küldi a tábornok leveleit Szebenbe a fejedelemnek s kéri az ő határozott válaszát, mert különben kénytelen lenne akarata ellenére azt tenni, a mit ő felsé-

¹ Bethlen M. önéletírása II. köt (Magy. Tört. Emlékek. III. k.) 24. l.

² Ugyanott.

³ Trausch, Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum Pars II. 225. l

gének és a seregnek érdeke megkiván. A fejedelem panaszainak felsorolásával válaszol: hogy a honnan segedelemet várt az ország, a legnagyobb veszedelmet kell tapasztalnia¹ s már csak az hiányzik, hogy a tábornok magát nyiltan ellenségnek vallja.

Május 20 ikán már Kolozsvár alatt táborozott a német sereg. Innen újból levelet küld a tábornok a fejedelemhez, melyben fájdalmának ad kifejezést, hogy a fejedelem ő felsége protectioját megveti és ragaszkodik a törökhöz s újból kéri őt, hogy változtassa meg szándékát s ne vesse magát és övéit végső veszedelemre.² A fejedelem s Erdély megmarad passivitása mellett s így a feszült viszony tovább tart; elképzelhető, hogy mily nagy kárára annak a vidéknek, melyen a német sereg végig vonúlt. A passiv ellenállásban részt kellett venni az egész országnak. A mezei, falusi népszét futott már a német seregtől való félelmében is. Erdőkbe rejtőztek el. A városok lakosainak pedig védelmezni kellett magokat, különben fejökkel, jószágaikkal fizetnek.³

E közben követség-küldéssel s izenet-váltásokkal telik az idő. A fejedelem Tökölivel is érintkezésbe lép s a törökkel is levelezésben állott. Alig hogy tudomást vesznek Scherfenberg jöveteléről, követet küldenek a szerdárhoz, segítséget kérve a német had kiűzéséhez, mert az sok is, tüzes is, alig remélhetik ennél fogva, hogy megbirjanak vele.⁴ A fejedelem a váradi pasának is írt. Ez máj. 20-ikán válaszol, hogy értesült Scherfenberg és Csáki bemeneteléről. Nem hiszi ugyan, hogy oly erővel lennének, hogy egy országot meghódítsanak, de ha mégis szükség volna segedelemre, ő a váradi hadakkal s a tömösvári pasa is a borosjenői hadakkal segítségére megy az országnak.⁵

De arra, hogy a török segítséget adjon, ez idő szerint nem

¹ Elősorolja országa veszedelmét. Többek között: „castella, oppida, pagi, villae et quod dolentius, parochiae, sanctaque templa dei depredantur, perterriti e solitis locis populi aliqui despoliantur, aliqui occiduntur. (Alvinczi P. I. 160.)

² Alvinczi P. I. 164.

³ A Kolozsvár falai között lévő minden rendű és ranguaknak adott szigorú, részletes instructiot ld. Alvinczi P. okm. I. köt. 181. s köv. l.

⁴ Alvinczi P. I. 137.

⁵ Ugyanott 164. l.

igen lehetett kilátás. Oda át Magyarországon mindinkább szűkebbre szorúl a török által hódoltatott terület. Nyolcz nappal azután, hogy a váradi pasa fentebbi levelét megírta (máj. 28.), válaszol szerdár Ahmed pasa is szegedi táborából. Eger ostromáról értesíti a fejedelmet s írja, hogy ő neki arra felé kell indúlnia. Lépjen tehát érintkezésbe a fejedelem Ibrahim pasával, ki a Lippa mellé rendelt tábor élére állíttatott.¹ Az összeköttetés nem is marad el. Jósika István, ki előbb a szerdárhoz járt, mindjárt (máj. 30.) Ibrahim pasához megy a fejedelem levelével, hogy megtudja, micsoda dispositiója van Erdély megsegítésére? Egyidejűleg a váradi pasának is ír, elpanaszolva a Kolozsvár vidékén tett pusztításokat s kéri őt, „csináljon a németnek distractiót, hogy legyen onnan is félelmek.“² És nevezetes, hogy midőn a fejedelem a török segítségtől várja a német invasió elhárítását, a török hadak főgenerálisa azt reméli, hogy Erdély az ő hadaival a török sereghez esatlakozhatik. Jun. 8-án ugyanis jelenti Szulejman pasa Drinápolyból a fejedelemnek, hogy a hadak főgenerálisává választatott „mihez képest — írja — egész ázsiai, európai hadainkkal s gyalogságainkkal, hat seregből álló népeinkkel s egyéb helyekről is egytől fogva ezerig, ezertől fogva százezerig fizetést vevő hadviselőnkkel Istenben bizván, Drinápolyból szent hadakozásra indúltunk, hogy a sok kárt és romlást szerző német nemzetségen bosszút aljunk. Felhivja ennél fogva a fejedelmet, hogy készüljön s a mint erre felszólítást kap, esatlakozzzék a török sereghez.³ A esatlakozásnak azonban már eleve útját vágta Scherfenberg bejövetele s így az Erdélyben levő német seregnek a lengyel törekvések meghíúsítása mellett a török erő megbénításának, Erdély semlegességre szorításának fontos szerepe is jutott. Erdély pedig továbbra is passiv ellentállásra volt kárhoztatva, mert Scherfenberget alkudozással el nem tudták távolítani; a török sereg pedig, mit őszintén maguk sem kívánhattak, nem segíthette meg őket.

Arra az egyre azonban Erdély még képes volt, hogy egy

¹ Ugyanott 198. l.

² Ugyanott 205—206. l. »A német had már Kolozsvárhoz szállott s onnan sok helyekre kicsapnak, kastélyokat, városokat, falukat felvernek, prédálnak, pusztítanak mindenütt és égetnek is sok helyen« — írja a fejedelem.

³ Alvinczi P. I. 206. l.

másik oldalról jövő inváziót megakadályozzon. Thökölynek Erdélybe jövetelét értem.

A magyarországi fejedelem Váradon történt elfogatása után szabadságával együtt nem nyerte vissza régi befolyását. Ambíciójának és tehetségének megfelelő hatáskört keresett. De a megváltozott viszonyok mellett nehéz volt ezt feltalálni. A töröknél nem találta fel, ki — elég rossz politikát folytatva — nem használta ki saját ezéjlaira Thököly tehetségeit. Thököly tehát Erdélyre vetette tekintetét. Hátha a hazai földön, melynek ő ugyan kiközösített gyermeke volt, megtalálja elvesztett befolyását? Itt keresi tehát összeköttetéseit¹ s 1686. elején Sebestvárra, Erdély határára vonúlt. Erdélyi területen akart keresztül menni, hogy Munkács várának, melyet hősiés neje: Zrinyi Ilona védett, segítséget vigyen. Sőt Apaffi csatlakozását kívánta s mi több: az erdélyi fejedelemségre vágyakozott. „De az erdélyiek ép oly kevésé sereglettek zászlója alá, mint a magyarországiak.“² Azonban mégis vérmes reményeket táplált; azt hitte, hogy az egy Munkács várából országokat hódíthatna. Mindezen törekvése azonban meghiúsult Erdély ellenállásán. Innen ugyanis, bár a török miatt kiméletes formában, tudtára adták Thökölynek, hogy tartóztassa magát az országon átmenni³ s miután ez nem használt, de Ilye felől mégis betört az országba: az ellene kirendelt Bethlen Gergely Hunyadtól megszalasztotta.⁴

De a német inváziótól sehogy sem tudott szabadúlni a szerencsétlen ország. Sőt Scherfenberg mindinkább beljebb hatolt seregével. Ő neki határozott ezéjja volt az ingadozó Erdélyt már most a nagy mérközés előtt egészen német részre nyerni meg. Ennek biztosítékául két erősségnek, Dévának és Kolozsvárnak átengedését kívánta. Természetes, hogy Erdély ilyen egyezkedésről hallani sem akart, mert ez a meghódolásnak nyilvánvaló documentuma lett volna. De különben is visszatetsző volt, hogy egy ily fontos dologban

¹ Török-magyarkori államokmánytár VII köt. 151. 157. l.

² Augyal Dávid, Késmárki Thököly Imre II. rész 164. l. (Magyar Tört. Életrajzok 1889.)

³ Alvinczi P. I. 89.

⁴ Török-magyar kori államokmánytár. VII. köt. 175. — Thököly felvetésével Bethlen M. szerint Teleki Mihály „a német előtt való ereditumát akarta erősíteni.“ (Önéletírás II. 27. l.)

a tábornokkal egyezkedjenek, a mikor követek Bécsben tárgyalnak a csatlakozás felől. A Scherfenberggel való tárgyalásokat azonban megszakítani nem lehetett. Követség követésért ért alkudozni a tábornokkal. „Engem négyszer küldöttek követésbe hozzá — írja Bethlen Miklós — egyszer Bálint Zsigmonddal Szamosfalvához, másodszer Mikes Pállal Árpástóhoz, harmadszor Dániel Mihálylyal Sajó-Keresztúrhoz, negyedszer Téglás János brassai polgármesterrel Apahidához.”¹ De ezek az alkudozások nem vitték előbbre semmivel sem az ügyet, mert mind a két fél erősen ragaszkodott álláspontjához; Scherfenberg a várak átadását, a szebeni delegatio pedig a tábornok kivonulását sürgette. A Szebenbe működő delegatio olykor már némi engedékenységre hajlandó volt. Utóljára is ők voltak a gyöngébb fél, hiszen erőszakkal állottak szemben. De azért egészben véve a „passiva resistentia” elvéhez becsülettel hívek maradtak.

Az alkudozás tehát siker nélkül folyt. Hasztalan volt minden törekvés, Scherfenberget távozásra nem bírhatták. Már azzal is megelégedtek volna, ha a sereg a Szamoson túl megállapodva ütné fel táborát.² Élelemről is hajlandók gondoskodni s e végből jun. 10-ikén a szükséges instructiókkal ellátva küldik a táborhoz Gyulai Ferenczet négy társával együtt.³ Scherfenberget azonban fel nem tartóztatják. Junius 23-ikán Apahidánál táborozik;⁴ három nap múlva már Torda felé indítja seregét.⁵ Mint maga mondja a tábornok, nem úgy, mint ellenség s ő tőle ne is fusson a nép. A sok romlásnak, mely a lakosságot éri, sem ő az oka. Hiszen ő ígért salva gvardiat, de az ország eltiltotta tőle a népet. Minden okozott kárért s veszedelemért azt az egy-két „nagy authoritatívus” embert okozza, a kik miatt idáig egyezés nem jöhetett létre.⁶ Szeretne azért a tábornok magával a fejedelemmel, vagy a főbb urakkal

¹ Önéletírása II. köt. 28. I. Ld. e követéseknek iratait: Alvinczi P. I. 171., 203., 230. és 260. l.

² Ld. a Bethlen Miklósnak és Dániel Mihálynak adott instructiót. Alvinczi P. I. 161. l.

³ Alvinczi P. I. 231. l.

⁴ Ugyanott 272. l.

⁵ Ld. Bethlen M. és társai levelét Apahidáról jun. 26-áról. (Alvinczi P. I. 279.)

⁶ Ugyanott 280. l.

találkozni, tárgyalni s megállapodásra jutni. Fél a császár haragjától, hogy eddig késett a dologgal s mintegy szemrehányólag mondja, hogy ha ezt előre tudja, „mihelyt bejött, mingyárást Szebenhez ment volna és eddig vagy balra, vagy jobbra által esett volna ezen a dolgon“.¹

A német tábornál commissarius szerepet vivő Gyulai Ferencz ez idő szerint közvetítője az alkudozásnak, izenetváltásoknak. Ő neki, mint a hadak élélmzése intézőjének, sokszor volt alkalma Scherfenberggel bizalmasan tárgyalni az erdélyi dolgok felől. Egy alkalommal elpanaszolja neki a generalis, hogy minő jó indulattal jött be az országba s minő kimélettel bánt Erdélylyel s mégis mennyire tartózkodnak a vele való érintkezéstől. „Bizony, ha Carafa jött volna be, eddig nagyobb s gonoszabb dolgokat eselekedett volna; az mint Carafa jön is, már az Tiszán által fog jönni“.² Újból és újból sürgeti, hogy óhajtana az urakkal vagy Telekivel tanácskozás végett találkozni. Már megelégednék Kolozsvár átengedésével is, hol a fejedelem embere lenne egyik főtisztviselő s hatszáz katona helyett már másfél száz bevitelével is beérné s „az is a rossza volna“.³ A deputatusok azonban nem bocsátkozhatnak mindaddig érdemleges tárgyalásba, míg ő felségétől vissza nem jönnek a diploma felől tárgyaló követek.

A sereg tehát mindinkább nyomúl előre Szeben felé⁴ s az alkudozások szakadatlanúl folynak egész addig, míg a bécsi követek is bevégezték tárgyalásaikat.

Jun. 28-án lett a bécsi alkudozásoknak vége. A fél évig tartó hosszas és fárasztó munka azonban — mint idáig minden egyezkedés — meddő maradt. Tárgyalásaik eredménye (ha ugyan annak mondható) az a 21 pontból álló diploma-tervezet, melyet még az nap aláírtak az egyezkedő felek⁵ s mely *Haller-féle* vagy *bécsi egyezés* neve alatt ismeretes.

A Haller-féle egyezés az ápr. 5-ikén leküldött propositio⁶

¹ Ugyanott 290. l.

² Ugyanott 277 l. És e fenyegetés nem volt egészen alaptalán. Ez időtájt Csáki Lászlónak levelet írt az ő bátyja, István Magyarországból, melyben igéri neki, hogy nem sokára meglátogatja Carafával. (Alvinczi P. I. 319 l.)

³ Alvinczi P. I. 290. l.

⁴ Jun. 28-án már Felvinczről írja Scherfenberg a fejedelemnek levelét.

⁵ Az erdélyi négyes küldöttség s a császár három megbízottja.

⁶ Ennek tartalmát fentebb ismerttettem.

pontjait foglalja magában.¹ Egészen új ebben csak a 15. pont, melyben ki van mondva, hogy a császár Erdélyt és részeit nem fogja téli szállással terhelni, ha csak az ország megvédésének szüksége nem követeli. A mi azonban a nehézséget okozta az volt, hogy a 19-ik pontot² a Scherfenberg követeléseinek szellemében bővítették, a mennyiben a két erősségnek Kolozsvárnak és Dévának átengedését kötötték ki. És pedig oly formán, hogy azokban az őrség két harmada császári, egy harmada erdélyi katonaság legyen.³ Ismerjük Erdély ellenállását a várak átadásával szemben. Mást nem várhattak a bécsi követektől sem. Ők tehát aláírták ugyan a bécsi egyezséget, de a várak átadása ellen még ott mindjárt protestatiót nyújtottak be s erről maguknak bizonyosság levelet is kértek. Ezt meg is kapták, de a diplomát egyenesen Scherfenbergnek küldötték el, hogy — mint Bethlen M. írja — „15 ezer oratorral“ szerezzon annak érvényt.⁴ A császár pedig hasonlóképpen határozottan kijelentette, hogy az egész diploma érvényét a várak átadásához köti.⁵

E szerint a bécsi tárgyalások beveződése nem hogy kiegyenlítette volna a Scherfenberg és Erdély között fenálló ellentétet, sőt még inkább éltre állította a dolgokat. A tábornok igazolva látta eddigi eljárását és követeléseit; a delegatio pedig elesett minden reménytől, melyet táplált a bécsi egyezkedés iránt. A feszült viszony tehát tovább tartott, sőt növekedett. Erdély megmaradt passivitása mellett, a tábornok pedig eddigi ő maga is békésnek hirdetett elnyomulását nyílt ellenségeskedéssé változtatta. Nyugtalan volt, hogy mind ez ideig semmi megállapodásra nem juthatott. „Ugy látom

¹ Szász (Carolus) Sylloge tractatum 10—17 l.

² Az ápr. 5-iki propositioban ez 18-ik volt.

³ A beszúrt rész így hangzik: „et pro majori tam hujus tractatus quam ipsius Transsylvaniae securitate pendente hoc bello et periculo, sacrae Caesarae Majestati sequentia duo loca nempe Claudiopolim et fortalitium Déva, cum in modum consignabunt, ut Caesareo praesidio pro duabus tertius, Transsylvaniae vero pro una tertia muniantur“.

⁴ Önéletírás II. köt. 23. l. — Bethlen M. „in solenni et authentica formá“ diplomát emleget, melyet a császár is aláírt s nagy függő pecsét alatt adott ki. Ezt azonban nem ismerjük s a körülményeket tekintetbe véve nem is hihető, hogy a császár egy bevégzetlen egyezséghez saját kezűleg aláírt s hiteles formában kiadott diplomával járult volna.

⁵ Szász (Carolus) Sylloge tractatum. 18—19 l.

— írja Gyulai F. Szász-Sebesről — ők minden inteniójukat csak az török ellen fordítván, nem akarnak securitás nélkül ez hazából kimenni. . . . Bizony uram! vagy megharezolunk vélek törökért, tatárért küldvén, vagy tyúkkal kalácsesal nyulunk az dologhoz, most változott meg annyira szándékjuk.¹ Most rábeszélő hangon akarja a tábornok Erdélyt engedékenységre bírni, majd fenyegetésekben tör ki haragja s azt mondja, hogy ha kell, senki sem lesz tirannusabb ő nála. „A szebeni hóstátokon kezdi el az égetést és az egész országot felégeti“, hogy ha a császáré nem lehet, a töröké se legyen Erdély.² Végre pedig erőszakhoz nyúl. Látna, hogy sem kérés, sem fenyegetés nem használ, július 8-án megtámadta s megverte a Szeben alatt levő Gyulafi hadait.³ Ez mély hatást gyakorolt nemcsak a szebeni delegatióra, hanem az egész országra és nem lehet kétségünk, hogy sokakat meg is félemlített, de megadásra még sem birtá az országot.

Minden a diploma elfogadásának, vagy elvetésének kérdése körül forgott. Kevesen lehettek a kik azt, úgy a mint Bécsben kiállították, elfogadni hajlandók lettek volna. Emlékeink szerint egyedül Bethlen Miklós volt az, ki a többi tanács urakkal és deputatusokkal szemben vallási és politikai okokból nyíltan a diploma mellett foglalt állást. Még Teleki Mihály is ellene szavazott.⁴

Bethlen leginkább kiérezte a jövőt s ki merete mondani a mit szíve sugallt. „Még ebben a házban, hol mi most tanácskozunk, a német gubernator fog parancsolni, mint Básta“, mondja deputatiban. Ő úgy vélte, hogy a diploma elfogadása által tartatik meg

¹ Alvinczi P. I. 321. 1.

² Ugyanott 326. 1.

³ Mikó János Naplójegyzetei. Közli Torma K. 17. 1. — Bethlen M. II. 32. 1.

⁴ Így Bethlen M. és Cserei német pártinak tünteti őt fel, sőt Gyulafi seregének felferetését is Teleki fondorlatainak tulajdonítja (Ld. Cserei M. Hist. 158 s. köv. h.) Bethlen Miklós jóformán az egy Telekinek róvja fel, hogy a diploma ellen oly nagy az ellenszenv, mert „ő lévén a centrum peripheriae totius Transsylvaniae“ megszédítette a többit s kit félelemmel, kit hízelkedéssel kit együgyűségből saját pártjára vont. A portai követségből hazajött Sárosi is eltagadta Teleki kedvéért az igazságot. Kolozsvári István is, ki két esztendei berlini, hágai, londoni követségből visszatért, Teleki parancsolatjára vagy hallgatott vagy hazudott, mert „oda fel azt javallották azok, a mi lelki atyánkfiai — írja Bethlen — hogy ante victoriam kössük meg a békekesség és status csumóját Bécsben“. (Önéletírás, Szalaynál II. köt. 37–38 1.)

az ország, mert később még nehezebb lesz a győző némettel szerződésre lépni. „Nem vagyok én corruptus — így folytatja szavazatát — sem ígéret sem adományyal, kit isten tud, hanem az isten keményít meg engem annyi sok és nagy ember ellen, mert szánom az isten házáat, szánom a fejedelmet, hazát, azt az odabe játszó gyermekeket és mindnyájan kegyelmeteket, magamat, maradékainkat“.¹

De egymaga a közvéleményt meg nem indíthatja, annyival kevésbé, mert e kétes és súlyos helyzetben az egyház is felemeli tiltakozó szavát a csatlakozás ellen. A jul. 8-iki vereség után következő vasárnap (14-én) ugyanis *Nagyari József*, a fejedelem udvari papja egy nagyhatású „fulminans“ beszédet tart a fejedelem s a Szebenben lévő tanács és deputatus urak előtt, melyben a némethez való csatlakozás ellen foglal állást.² Nem esodálkozhatunk rajta, hogy ha Nagyari a némethez való csatlakozás ellen predikált. Ismerve a bécsi udvarnak erősen katholizáló törekvéseit, — mely miatt sokszor maga a háború sikerét féltő biberos pápai követ, Buonvisi is intette a bécsi politikusokat — túlnyomóan kálvinista Erdély vallási okokból is méltán tarthatott a német uralomtól. A vallás miatt támadt idegenkedés annyira befészkelte magát az erdélyiek lelkébe, hogy maga a biberos főpap szükségesnek vélte kijeleni az erdélyiek előtt, hogy egyetlen gondjuk a törököt Magyarországból kiszorítani s hogy ő felsége a térítéshez erőszakos eszközöket alkalmazni soha sem fog.³

De bármiképen ítéljük is meg a dolgot, a nemzeti és vallási okok mellett más kényszerítő körülmény is ellene szólt a némethez való nyílt csatlakozásnak, ellene a Scherfenberg által követelt várak átadásának. Nem szabad u. i. felednünk, hogy a török ez idő szerint még mindig félelmes ellensége a németnek is s mennyivel inkább az lehet a gyöngye Erdélyországnak, ha ez maga ellen ingerli

¹ Önéletírás II. köt. 36. l.

² A beszéd textusa Jeremiás XXXVIII. r. 22. v. — E predikációról Bethlen is emlékezik (Önéletírás II 38.) Cserei pedig kivonatos tartalmát adja (Historia 160 s köv. l.) A beszédet az Erd. Múzeum kézíratai alapján közöltem a Prót. Szemle 1900. évf. 41. s köv. 117. s köv. lapjain. — Nagy hatással alkalmazza e prédikációban Nagyari a versengő Egyptom és Assyria között romlásra jutott Zsidóország történetét Erdély szomorú helyzetére.

³ Ld. Buonvisi jelentését Fraknoi i. m. 181. l.

a pogány háragját. Még Magyarország szíve: Budavára a török kezében van; Erdély pedig a török kezeügyében. S mielőtt a két nagyhatalom újból összemérné fegyverét, a kis Erdélyt végkép eltiporhatja a pogány török, ha arról győződik meg, hogy törekvéseinek útjában áll. A követelt két vár átengedése pedig lehetett volna e más a török szemében, mint az ellenséghez való csatlakozás nyilvánvaló documentuma?

Igy is gyanús szemmel nézte a török Scherfenberg generalis hosszas Erdélyben időzését. Erősen szította, sőt teljesen megérlelte a gyanút a nemrég ellenségé lett Thököly. Ő ugyanis azzal vádolta be Telekit s a fejedelem tanácsát, hogy az Erdélyben levő német hadakkal személyes alkudozásokat folytatnak, hogy Erdélyt miképpen ejthessék német kézre.¹ Csupán a fejedelem és a beteg tanácsosok nem vettek részt az alkudozásokban.²

Baló Mátyás kapichiát faggatja a Drinápolynál táborozó sereg fővezére. Ő váltig erősítette, hogy Thököly hamisan költötte ezt a hirt, de a vezér nem hiszi, mert — mint mondja — neki a végbeli pasák is írják. „No írd meg az királynak, írd meg mind az urad tanácsinak, hogy eskeszem hatalmas császár áldott fejére, hogy ha megtudom, hogy az király, vagy tanácsi közül csak egy is szemben léssen az némettel, annál inkább véllek tractálniuk, mind magokat, mind maradékjokat az falra huddozóig³ Erdélyből kipszítom, soha Erdélyben lakni semmi nemzetségeket nem engedem, sőt az országnak az porát is az széllal fujtatom el, egyik követ az másikon nem hagyom. . . . Gondolja meg urad és az erdélyi urak, hogy Básta idejében micsoda szörnyen elpusztította volt az német Erdélyt és hogy oly éhségre jutottak az erdélyiek ő miattuk, hogy ebet, macskát, holt ember húsát ötték meg. A német elmegy haza,

¹ Alvinczi P. I. 251. 1.

² Oly pontos volt Thököly tudósítása, hogy még a tanácsosok neveit is egytől-egyig mind megírta a fővezérnek.

³ Ez egy régi bibliai eredetű kifejezés. Értelme az, hogy még a gyermekeket is kipszítom. Szarvas-Simonyi, Magy. Nyelvtört. Szótár I. köt. 1510 lapján falra huddozó eb = mingens ad parietem, bibliai helyét jelölve Károlyi vizsolyi biblijája I. 322-re utal. Kerestem e helyen a kifejezést, de nem találtam. — Spalatói Tamás a tatárok pusztításait rajzolva szintén használja így: „non relinquentes mingentem ad parietem“. Szabó Károly e helyt azt jegyzi meg, hogy serdülő fiúkat kell alatta érteni.

de hatalmas császár hadai mindenkor szomszédtokban lesznek s megemésztének benneteket, ha hívek nem lesztek. Hatalmas császárnak sok szeme, sok keze van, minden dolgot nekünk meghoznak Erdélyből, mit mivel ott az urad és az tanács“. ¹ És Erdélynek nem esekély fáradtságába került, míg követségek, ajándékok s a fejedelem levelei által némileg kiengesztelték a boszús fővezért, de a felkeltett gyanút még sem oszlathatták el. A töröknél lévő két kapichia még jul. 7-ikén kelt levelében is a fővezér legnagyobb bizalmatlanságát adja tudtára a fejedelemnek. „Az erdélyiek olyan kétszínű emberek, az portát csak szóval akarják tartani, mindennel ajánlják magokat, de semmit hatalmas császárnak nem szolgálnak“ — írják a követek. A fővezér meg van róla győződve, hogy a fényes császár ellenségét Erdély minden bántódás nélkül tartja quartélyban s hizlalja „hatalmas császár nyilvánvaló nagy boszúságára s gyalázatjára“. A németet, Erdély rég kiűzhette volna, vagy levághatta volna, de még „az orrát sem ütötte úgy meg, hogy egy csepp vér is belőle kiment volna“. A Nádor-Fejérvár felé közelgő fővezér várja tizednapig az Erdélyből érkező híreket s ha ez idő alatt ki nem úzi a németet, az egész tatárságot Erdély ellen fordítja, hogy büntesse meg szófogatatlanságáért. A két kapichia: Nagy István és Baló Mátyás végezve jelentését kéri a fejedelmet, hogy sikétségre ne vegye ezeket, sőt siessen a porta kedve szerint megorvosolni a dolgot, mert bizony „periculum et quidem magnum im mora“.²

Mindezekre a fejedelem panaszokkal válaszol. Elpanaszolja, hogy már Szebent ostromolja a német s fegyverrel, tűzzel pusztítanak, mert a fényes portához hívek maradtak s a sereg követeléseit nem teljesítik. És a mennyiben a német erővel önmagok szemben tehetetlenek, kéri a fejedelem a nagyvezér segítségét.³

Valóban bámulatos, hogy Erdély mennyire kitartó kétszínű politikában, melyet különben a helyzet parancsolt. Semlegesnek maradni a két versengő fél között, nyíltan egyikhez sem csatlakozni, de mindkettőhöz jó arczot mutatni: ez Erdély akkori politikájának maximája.

¹ Alvinezi P. I 251. l.

² Ugyanott 327—330. l.

³ Hurmuzaki, Documente privatore la istoria Românilor. Vol. V. (Partea 1.) 116. l.

E két színt játszás azonban nem csak a török előtt volt már gyanus és keltett elégedetlenséget, hanem a bent időző német seregnél is unalmas volt.

Kétségtelen, hogy a német megszállás több reménnyel indúlt meg, mint a mennyit idáig a valóság igazolt. Többet vártak Erdélytől, mint a mennyit az ország önmaga veszélyeztetése nélkül adhatott. Scherfenberg tekintete már a magyarországi hareztereken nyugodott, de mint többször hangoztatta: az országból „sine securitate“ ki nem mehet.¹ De azért nem volt tanácsos túlságos mértékig próbára tenni a tábornoknak Erdély türelmét, hogy ez a töröktől eddig inkább színből kért segítséget csakugyan kieszközölje.

Azonkívül a lengyel király is állandóan figyelemmel kísérte az erdélyi állapotokat s fentartotta összeköttetését a fejedelemmel s Erdélyt kintartásra buzdította a passiv ellentállásban. És ha a régebbi nyiltan hirdetett kijelentéseiből nem tudnók is, ki kellene olvasnunk Lengyalországnak Erdély iránt táplált törekvéseit abból az állandó érdeklődésből, levelezésből, melyet Erdélylyel fentartott.² A mióta a német invasio megkezdődött, egyik főtörekvése volt Erdélyben a német uralom iránt az ellenszenvet, mi a nélkül is kezdettől fogva megvolt, fentartani és erősíteni. És hogy Erdély a passiv ellenállásban oly derekasan kintartott, részben a lengyel erkölesi támogatásának kell tulajdonítanunk. Nem volt tehát egészen oknélküli az a gondolat, hogy ha Scherfenberg kivezeti seregét Erdélyből, tüstént a lengyel király nyomúl be oda.³

Az időtájt, midőn Scherfenberg kérések és fenyegetések között Szeben felé tart seregével, a lengyel barátság minden eddiginél nagyobb mérvben nyilatkozik meg. Jul. 2-ikán érkezett ugyanis Szebenbe Visnyeki, a lengyel király követe nem kevesebb, mint négyszáz főnyi kísérettel. De az ily nagyszámú kíséret beboesátása ellen a szebeni polgárságnál mozgalom keletkezett, minél fogva csak

¹ Már jul. 8-áról Scherfenberg oly instructiót kap Bécsből, hogy Apaffival jó véget érve, csatlakozzék Curaffa seregéhez s vele együtt a budai táborba siessen. (Alvinczi P. I. 331. l.)

² Az 1684—1686-ik években folytatott sűrű és érdekes levelezést a marosvásárhelyi Teleki-család levéltárából közölte Szádeczky Lajos (Tört. Tár 1887. és 1888. évf.)

³ Alvinczi P. I. 372. l.

a követet bocsátották be a városba.¹ Ez a követ a legnagyobb indignációval nyilatkozik a császári sereg erdélyi viselkedése ellen. Ő Felsege (t. i. a lengyel király) keresi a módokat — mondja a követ — hogy Erdélyt ez elnyomatástól megszabadítsa. Meg is mondotta ezért a szövetségesek nála lévő követeinek, hogy semmiképpen sem helyesli az erdélyi állapotokat s kérjék uraiktól annak megorvoslását. Erdélyt pedig felszólítja a király követe által, hogy teljes szabadságát megőrizve, csatlakozzék a szövetségesekhez.²

A fejedelem e jó indulatról tanuskodó levélre megint csak panaszai-val válaszol. Elmondja, hogy mily vigasztalására van neki a király, a midőn Scherfenbergtől az eddiginél nagyobb jogtalanságokat kell tűrnie. Elősorolja az ő követeléseit Kolozsvár és Déva átadása iránt s fenyegetőzéseit, hogy tüzzel pusztítja el az országot. Kéri végül a király közbenjárását a császári sereg visszahívásához.³

Scherfenberg tábornok jól tudta, hogy Erdélynek Lengyelországgal fenntartott állandó érintkezése az ő ügyét nemhogy előmozdítaná, sőt inkább hátráltatja. De akadályt nem vethetett az érintkezésnek. Hiszen Lengyelország urának, a császárnak szövetséges volt s hogy Sobieski ambícióját, érzékenységét meg ne sértsék, arra a bécsi udvarnál is nagyon ügyeltek. Az erdélyieket szerette volna ennél fogva a lengyelektől elidegeníteni. A julius 2-iki lengyel követségre czélozva mondja egy alkalommal a tábornok Gyulai Ferencnek, hogy vigyázzanak, mert a lengyelek követét „bizony követi mindjárt az hada.“ A lengyel had pedig rettenetes. „Éktelen utálatos kívánsági s prédálási lesznek, mert minden lengyelnek egy-egy szekérnek kell lenni és nemhogy marha, de még az maeskánk sem marad meg“ írja Gyulai a deputatusoknak.⁴

De az erdélyiekkal egyébként is éreztetni akarta Scherfenberg, hogy a lengyelrel fentartott barátság nem tetszik neki s a lengyel követség megérkezése óta még az eddiginél is nagyobb el-lenségeskedésre fakad. A két malomkö közé szorúlt Erdélynek pedig csak újabb panaszokra adott alkalmat. És e szorongatott

¹ Tagbuch des Johann Irtheill (Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Neue Folge. 360. l.)

² A követ instructióját ld. Alvinezi P. I. 311. és köv. l.

³ Történelmi Tár. 1888., 360. l.

⁴ Alvinezi P. I. 319. l.

helyzetben az is vigasztalásúl szolgált, hogy volt a ki panaszait meghallgatta. Jul. 21-ikére, már egyik bécsi követ is megérkezett, a ki Scherfenberg követeléseinek megerősítését hozta hírül. Innen is elestek tehát minden reménytől. A török fővezér is ugyanakkor fenyegette meg utolsó veszedelemmel, ha némettől el nem állanak. „Ha Felsőged könyörülő szive rajtunk meg nem indul — így szól a panaszos levél — „vertálódik ez az szegény haza.“ Annál inkább kéri tehát a lengyel király közbenjárását, mert bizonyosan tudják, hogy az iránta való hajlandóság miatt neheztel Erdélyre a császár. „Felsőged kegyelmes protectiójától félt bennünket — írják — és felsőgedtől irtóztat minden utakon és módokon.“¹

Mind e panasz azonban, ha enyhítette is a fájdalmat, gyógyírt nem hozott a sebekre. A helyzet ura tehát továbbra is Scherfenberg tábornok maradt. Ő nála volt a fegyver, a hatalom és most már a diploma is az ő kezébe van letéve. Hiszen eddig is azt vetette oda az erdélyieknek, hogy a bécsi követek semmit sem visznek végbe, „ha esztendeig oda fel laknak is s a meddig ő tőle (a tábornoktól) informatio nem megy, nem concludátatik az tracta.“² Ebben igaz is volt s Erdélynek be kellett látni, hogy a tábornokkal kell megalkudnia. Ő már az időtől kezdve, hogy Szeben alá vezette seregét, nemcsak a hadmozdulatokkal tanusít erőlesebb fellépést, hanem kívánalmait is szigorubban és határozottabban szabja meg.

Julius 9-ikén Szeben mellett lévő táborából a közvetítéssel megbízott Csáki László által terjeszti elő az egyezkedés pontjait és pedig:

Kolozsvár Déva és hozzá még Fehérvár átadását s míg ezek megtörténnek, kezesekül Telekit, Székely Lászlót kéri s a három nemzet főbbjei közül egyet-egyét. Élelmet köt ki s biztosítékot az iránt, hogy a törököt nem segíti Erdély sem titkon, sem nyilván, hanem ő felsőgedvel minél előbb egyezsége lép. Végül, hogy a tábornok embereinek passust ad. Mindezek ellenében Scherfenberg megígéri, hogy a sereget a Maros mögé vonja vissza és féken tartja. Ez az egyesség pedig a bécsi követek visszaérkezéséig maradt érvényben s biztosításképen egymásnál residenseket tartanak.³

¹ Történelmi Tár. 1888. évf. 363. 1.

² Alvinczi P. I. 318. 1.

³ Alvinczi P. I. 333. 1.

A generalis nagyon ridegen s az eddiginél nagyobb mértékkel szabta meg itt kívánalmait. Erdély pedig e feltételek mellett, mint eddig nem tette, most sem egyezkedhetett. Nem egyezett bele a városok átengedésébe s a kezesek adásába sem. Élelmet s a kívánt assecuratiót azonban hajlandó volt megadni, ha a tábornok is felhagy ellenségeskedésével s egy helyt állapotodik meg, a mig egyebek felől Bécsben határoznak.¹

Scherfenbergnek nem lehetett érdeke makacs követeléssel késleltetni az egyezkedést, mert ekkor már tudta, hogy neki távoznia kell. Jól tudták azt Erdélyben is, hiszen a lengyel király megírta s izente, „hogy Scherfenbergnek igen hamar ki kell Erdélyből menni.“² És míg ez a tudat Erdélynek „sas szárnyat“ adott,³ addig a tábornokot engedékenységre kényszerítette. Scherfenbergnek be kellett látnia, hogy a megfélemlítés politikájával nem sokra megy s a mitől Szeben falai között egy kissé tarthattak, a város megostromlását meg sem kísérlette.⁴ Jul. 10-ikén már tovább vezette seregét s Kis-Torony mellől küldi meg a közvetítő Csákiival újabb pontokban megjelölt kívánalmait. E szerint, bár a városok átadásához ragaszkodik, az erdélyiekre bizza azok kijelölését. Most már Erdély is tesz egy lépést az egyezkedés felé s bizonyos feltételek, kikötések mellett hajlandó Szász-Sebest átengedni.⁵ Ez azonban Scherfenberget nem elégíti ki s még Kolozsvárt, vagy Besztereczét kívánja. Így aztán újból fennakad az egyezkedés, mert a felajánlott feltételek kölcsönösen nem elégítik ki az alkudozó feleket. Marad tehát minden a régiben. A fejedelem török segítséget kér, a tábornok pedig az eddigi ellenségeskedést folytatja. Panaszkodik az élelem hiánya miatt s kéri az „annoná“-t, de azért a búzát is kaszáltatja, ott a hol éri. „Ez igazán olyan, mint mikor a húsról két bőrt vonsznak le“ — írja Gyulai Kis-Kerékről.⁶

¹ Ugyanott, 335. l.

² Bethlen M. Önéletírás II. köt. 39. l.

³ Ezt Bethlen M. Telekiről mondja.

⁴ Csak re infecta mene el minden hostilitás mutatás nélkül . . . másként csak 10, 12 bombával is megveheti vala, írja Bethlen M. (Önéletírás II. 44. l.)

⁵ Alvinczi P. I. 336, 337. l.

⁶ Ugyanott, 339. l.

Scherfenberg állandóan mozgósítja seregét,¹ zaklatásnak és pusztulásnak téve ki a vidéket, melyen a tábor keresztül vonult. A német tábornál működő Gyulai Ferencz küldözgeti tudósításait Szebenbe, melyben a táborban történt dolgokról, Scherfenberggel való tárgyalásairól értesít.

E közben jul. 19-én a bécsi követek egyike Inezédi Mihály visszaérkezett.² Meghozta a meddő hirt a tárgyalások bevégeződéséről. A diploma-tervezet pedig a tábornok kezébe jutott, ki már erre támaszkodva újíthatta meg követeléseit. És ő nem is mulasztotta el nyomtatékkal sürgetni a diploma elfogadását s az abban megjelölt két hely átengedését. A diploma leküldése tehát Scherfenbergnek adott „sas szárnyakat.“

Láttuk fentebb Erdély állás foglalását a diploma, illetve a várak átadásával szemben, minek folytán elképzelhetjük az éles ellentétet is, mely a tábornok és Erdély között most még inkább kifejlődött. Scherfenberg nem veszi tréfára a dolgot s az eddignél nagyobb erélyvel lép fel. Gyulai Ferencz szerepe idáig olyan volt a német táborban, mint egy követé. Az erélyiek érdekeit képviselte s a Szebennel való érintkezés közvetítője volt. Scherfenberg most minden további érintkezésnek bevágja utját, ha t. i. az ő Felsége által beküldött pontokat el nem fogadják. Ezután Gyulait is rabnak tekinti, ha velök marad s a mit eddig ő maga kínált, salva gvardiát sem ad. És „nem hogy kárt nem tétet ezután, hanem az embert is vágatja.“³ És ezt annyival is inkább tehette, mert a jul. 8-iki felveréssel megijesztett, majd tétlenségre kárhozottatott erdélyi had előbb lázongani kezdett s nem sokára egészen fel is oszlott.⁴

Scherfenberg határozott szándékairól Szebenbe értesülve Gyulai Ferenczet⁵ és Inezédi Mihályt küldik a tábornokhoz követségbe.

¹ Jul. 14-ikén Hosszú-Aszorán, 15-ikén Megyesen, 18-ikán Sároson, 19-ikén Ebesfalván van a tábor.

² A többi követek még elmaradtak mert Haller János fia „az urfi Haller József,“ kit apja tanuságnak okáért magával vitt, az udvarnál elhíresztelt pletykáival a követeket kellemetlen helyzetbe, önmagát pedig fogságba keverte (Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 537. és 540. l. Avinczi P. I. 391.)

³ Alvinczi P. I. 370, 371. l

⁴ Mikó János naplójegyzetei 18—19. l. Bethlen M. II. köt. 32. l.

⁵ Gyulai F. ugyanis haza került, mert a tábornok már azt sem engedte meg neki, hogy őket Maros-Vásárhelyig elkísérje.

Értesítik őt, hogy ők jóformán a bécsi tracta pontjait sem ismerik, adja tehát kezökhöz legalább annak a másolatát. Azután pedig a dologban magok a deputatusok nem is határozhatnak mert e fontos ügyben az egész ország jóváhagyása szükséges. Adjon tehát a tábornok alkalmat és időt országgyűlés összehívására, mialatt a nép betakarítsa a termést. A két-hely átengedése ügyében pedig követeket fogják felküldeni ő felségéhez s megkérlik más keresztény királyok s fejedelmek közbenjárását is. De hogy az egyezésre készségüket kimutassák, felhatalmazzák a követeket, hogy a diploma-tervezet 19-ik pontjában kifejezett 25 ezer arany, vagy 50 ezer tallér megfizetésére ígéretet tehetnek.¹

A követség nem járt eredmény nélkül. Scherfenberg ugyanis jul. 30-ikán kelt assecuratoriájában tizenkét napi időt biztosít a fejedelemnek és rendeknek országgyűlés összehívására, hogy a bécsi tracta pontjai felett tanácskozzanak. Ő maga az idő alatt a Szamos mellé vonúl táborával s ha serege számára élelemről gondoskodnak, nem csak hogy nem akadályozza az arztást, hanem inkább elősegíti.² Viszont a követek is adnak a tábornoknak biztosítékot, hogy a kitűzött idő alatt bevégezve tanácskozásaitat végső és teljes érvényű határozatot hoznak. De Scherfenbergnek ezen kívül más kívánságai is vannak. Nevezetesen fizessen Erdély 100 ezer tallért, még pedig felerészben a tábornok kezébe. Azon felül három kezeset kíván a három natioból és assecuratoriát a fejedelem és az ország statusa nevében. Végül, hogy mindezek megerősítéséért ő felségéhez gyors küldöncz menjen.³

Gyulai Ferencz így megint visszakerült Scherfenberg táborába s aug. 1-én Csapóról írva már értesíti a fejedelmet némely Magyarországról érkezett hírekről. Arról, hogy Budavár ostroma mennyire előre haladt. „Már három felől az portát lerontották . . . Egyfelől az lotharingos támad, másfelől az bovarus, harmadik felől az brandenburgus.“⁴

Bármennyire kedvezők voltak is a Buda ostromáról érkezett hírek, a német hadnak nem lehetett hosszas alkudozásokkal Erdélyben

¹ Alvinczi P. I. 374—378. l.

² Ugyanott I. 379. l.

³ Ugyanott I. 381. l.

⁴ Ugyanott 385. l.

tölteni az időt. Így tehát a Scherfenberghez aug. 3-ikán visszaküldött Inceédi Mihály követ a tábornál lévő Gyulai Ferencz segítségével egyességre lépett a tábornokkal.

Az Inceédi elé szabott instructio Erdélynek ez idő szerint táplált kívánalmait jelöli meg, mely szerint kifejezi a tábornok előtt, hogy az országgyűlésre adott idő kevés, miért is, ha azalatt nem határozhatnak, „az üdő rövid voltának“ tulajdonítsa a generális. Kérniök kell továbbá a követeknek a generális közbenjárását ő felségénél az iránt, hogy az erősségek átadását közöljék a diplomából, s hogy téli szállással ne terheljék többé az országot s hogy adót ne fizessen addig Erdély, míg ő felségéhez esatlakozásukat nem declarálhatják. Azonfelül ígérük kedveskedésüket a tábornoknak, hogy ha kivezeti hadait a sokat pusztított hazából s ügyöket ő felségénél a kívánt irányban elősegíti. Még Csáki szolgálatjától sem idegenkednek többé, csak ezt idő előtt a török miatt elhíresztelni nem óhajtják. Végül abban is beleegyeznek, hogy a fejedelem megbizottaival együtt a generális részéről Csáki László menjen fel Bécsbe a fenforgó ügyek elintézésére.¹

Mindezekre az Apahidán aug. 7-én történt megállapodás hét pontban válaszol. És pedig kiköti, hogy tíz nap alatt 50 ezer tallért fizessen Erdély a generális kezébe. Megállapítja a Bécsbe küldendő követek személyét.² Egymásnak assecuratiót ígérnek. Csáki Lászlónak pedig családjával együtt biztosítékot, hogy sem személyökben, sem vagyonukban bántódásuk nem lesz. A generális pedig eyebekben kedvező infomatiót ígér ő felsége előtt.³

Erdélynek e föltételekbe bele kellett nyugodnia, mert a generális további alkuról hallani sem akar.⁴ Kiállítják, tehát a fejedelem és az ország neve alatt a tábornoknak assecuratiojukat, mit a generális viszonz.⁵ Inceédi Mihályt pedig újból Scherfenberghez küldik, hogy a tábornál levő Gyulaival egyértelemben munkálják az

¹ Ugyanott 186. l.

² Csáki Lászlót a generális részéről s a deputátus urak (Gyulai F. és Inceédi M.) egyikét a fejedelem részéről.

³ Alvinczi P. I. 388. l.

⁴ „De nullo anplius tractatu nec scire, nec audire volo“ írja a fejedelemnek aug. 7-én. (Alvinczi P. I. 390. l.)

⁵ Ld. Alvinczi P. I. 402. s köv. l.

ország javát, s hogy az 50 ezer tallér megfizetésére szeptember elsejéig haladékot eszközöljenek.¹

Azalatt az aug. 12-ikére meghítt országgyűlés is összegyűlt Szeben városában. Ezen az egyesség legnehezebb pontjának értelmében az 50 ezer tallér előállításáról kellett gondoskodniok. Valóban nem kis feladat volt az ily nagy összeg gyors előteremtése. Rendes úton, adókiivetés által nem is lehetett ily összeget előállítani. Nem először történik, hogy kivételes eszközkhöz folyamodnak; onnan vesznek, a hol van. Míg az ország visszafizethetné, kölesönképen kivetik a summát a főurakra, nemesekre, birtokosokra, városokra, özvegyekre. És pedig oly szigorú záradékkal intézkedik ez ügyben a tanács és deputatio, hogy a kik aug. 20-ikáig meg nem fizetnék a kivetett összeget, két annyit érő birtokát három évre kénytelen átengedni annak, a ki helyette a kirótt összeget lefizeti.² Ezt a kölesönt a tanácsurak s a deputatio róvta ki, az országgyűlés pedig ezeknek visszafizetési módjáról gondoskodik. Alig képzelhető nagy adót vetett ki: portánként 40 frtot stb.³

De nagy reménység fejében történt ez az adózás; t. i., hogy ne legyen több téli szállásolás Erdélyben, hogy semmiféle német had ne jőjjön be, hogy a generalis Erdély érdekeit pártfogolja oda-fent, hogy míg nyíltan nem esatlakozhatik Erdély, az úgynevezett évi „honorarium“-ot ne fizesse a császárnak. Ezekre vonatkozólag Seherfenberg második assecuratoriáját aug. 28-án már Szolnok melletti táborából adja meg.⁴

Megszabadult tehát az ország a nagy tehertől; a német invasiótól, mely lidéreznyomásként nehezedett rá. A fejedelem házával, udvara népével s a mellette levő főrendű becsületes hívekkel és nemes rendekkel együtt aug. 27-ikén már elhagyhatta Szeben városát;⁵ hol mintegy menedék helyen 9 hónapig időzött. De nem nagy reménységgel a jövő iránt, miért is a fejedelem és város kölesönösen

¹ Gyulai F. és Inezédi instructioját ld. ugyanott 405.

² 22 személyre 1000 tallér, 25-re 800—500 tallér és 147 személyre és városra 100—100 tallér esett. Csak két városra jutott 100 tallérnál kevesebb. (Alvinczi P. I. 396. s köv. l.)

³ Erd. Országgyűl. Eml. 18. köt. 546. l.

⁴ Alvinczi P. I. 416. l.

⁵ Inezédi Pá. naplója (Tört. Emlékek II. köt. 11. l.)

assecurálják egymást. A fejedelem protectiója és kiváltságai megtartásáról biztosítja a várost, ha újból oda kellene menekülniök. A szebeniek viszont arról, hogy befogadják őket s készek lesznek „ő nagyságokkal élni, túrni, szenvedni, halni“ s hogy a befogadottakat „sem félelem, sem barátság, sem jóreménység, sem pedig bosszúság, vagy akármi egyéb tekintetre nézve“ elárúlni nem fogják.¹

A végső megpróbáltatásig jutott haza tehát kissé fellélegzett s ha a jövő nem kecsgettette is rózsás reményekkel, a passiv védelmi harez, mit a német invázióval szemben kifejtett, bizonyára növelte önbizalmát. Valóban a szabadságát, önállóságát, függetlenségét védő Erdély szinte önmagát felülmúló erőt fejtett ki. Adózott a végső kimerülésig; a fejedelem és tanácsa szűk falak közé húzódott meg, a nép passiva resistentiára volt kárhozható. Végül még az ország hadait is felültették, hogy ha bár a hazát ezzel meg nem menthetik, a becsületnek eleget tegyenek.

Azt a szívós, passiv önvédelmi harezot kell itt felismernünk, melyre oly sok magasztos példát találunk feljegyezve történelmünkben az időkben, midőn a nemzet legdrágább kincsét: szabadságát, függetlenségét, önállóságát védelmezte. Egy magasán fellobogó láng volt ez, melyben a hazaszeretet tüze ég. Erdély visszaesatolásának történetéből az 1686-ik év eseményei között ez az erkölcsi tudat nyújtott vigasztalást.

Az események alakulatait azonban ez idő szerint Erdélyben is egy magasabb politikai elv irányítja. Az az általános — mondhatjuk — európai politika, mely a pogány török kizsoritását idáig oly szép sikerrel vezette a megvalósulás felé. Erdélynek a nagy küzdelemben szintén részt kellett venni, mint a hogy részt vett jóformán egész Európa. Nagy áldozatokat követelt az minden részről, de talán legnagyobbat Erdélytől, mert neki önállóságát, régi alkotmányát kellett feláldoznia. Az 1686-ik évi események után ez már nyilvánvalóvá lett. Erdély ez évben még legalább látszólag megőrizte függetlenségét s a német protectio az ország passiv ellenállásán tört meg. De viszont Scherfenberg is megtörte az utat a német uralomhoz s megtanította Erdélyt arra, hogy a Dunod-féle „nolentes-volentes“ kijelentés nem volt pusztá beszéd. Sőt a fegyver erejénél fogva az 1686-ik év már a német uralom kezdetének mondható.

¹ Alvinczi P. I. 412. s köv. 1.

A midőn Scherfenberg elhagyta az országot, Budavára körül a leghevesebb küzdelem folyt már s ő neki valóban nyereség volt, ha az apahidai szerződés érvénye mellett távozhattott. Nyereség volt már magában a távozás is, mert akkor, midőn Budavárát a legerősebben vítták, semmiképen sem lehetett célravezető eljárás a német sereg egy részét Erdélyben lekötve tartani. Annnyival inkább nem, mert a török nagyvezér is hatalmas sereggel sietett az ostromlottak felmentésére. És valóban Scherfenberg már a legszükségesebb időben (aug. 29. és 30 án) érkezett meg Budvár alá,¹ de még elég korán ahoz, hogy a végső küzdelemben jelentős súlyt vessen a keresztyén sereg mérlegébe.

Már csak napok kérdése volt, ki lesz az úr Szent István birodalmában, mert Budavár bírása valóban azt jelentette. Végre szeptember 2-ikán négy oldalról intézett erős roham a keresztyén sereg kezébe juttatta Budát a másfél százados török uralom után.

Budavárának visszavívása egy újabb hatalmas lépés volt a török magyarországi uralmának megtöréséhez, melylyel együtt Erdély történelmének is egy új fejezetéhez jutottunk.

Fegyver jogán 1686. tavaszától már a német Erdélyben az úr s így a visszacsatolás kezdetét is innen kell számítanunk.

A fegyver jogán gyakorolt birtoklás azután jóformán már nem is szünetelt egész odáig, míg a visszacsatolás diplomaszzerűleg végleges megoldást nyert. Ez a megoldás azonban még idő kérdése volt, de meg kell jegyeznünk, hogy csakis idő kérdése, mert Budvár visszavétele után alig lehetett kétség a felől, hogy a török magyarországi uralma rövid időn megdől, a mivel együtt pedig Erdély önként a német császár, mint magyar király uralma alá kerül.

A csatlakozás formai megoldása tehát ezután már inkább Erdélynek érdeke, mint a bécsi kormányé, mert a német, fegyveres jogán, úgy is az ország birtokában volt. Erdély továbbra is fegyveres fedezet mellett alkudozik a diploma felett.

A Haller-féle diplomát azután már szívesen fogadta volna, de azt — Bethlen M. szerint — már azelőtt elfűtta a párisi szél a Lengyel János király trombitája által.¹ Budavár visszavívása

¹ Károlyi A. Buda és Pest visszavívása 401. és 402. l.

óta Bécs felől nem olyan szél fúj Erdély felé, hogy azt oda visszahozta volna. Sőt a diplomaszzerű egyezkedés a bécsi politikusokra nézve annál kedvezőbb lehetett, minél későbbben történik.

A töröktől nyílt elszakadásra ugyan még egy ideig Erdély sem gondolhatott, sőt még azután is sokáig erősítette ragaszkodását „hatalmas császár köntöséhez“. 1688. május 9-ikén azonban elfogadta Erdély az Absolon Dániel által szerkesztett „Nyilatkozat“-ot, melyben kimondja a töröktől való elszakadását s azt, hogy visszatér Magyarország királyához, „melytől az irigykedő sors és némelyek nagyravágyó merénylete által szakítottatott volt el“.

Idáig tart Erdély visszaesatolása történetének a második szakasza, melyre harmadikúl a Lipót-féle diploma kiadásáig terjedő időszak következik. A Lipót-féle diplomát Bethlen Miklós-1690. végén hozta le Bécsből, mit az 1691. január 10-ikén tartott országgyűlés elfogadott s az ország gubernatorát s egyéb hivatalnokait megválasztva, az u. n. gubernium korának nyitotta meg kezdetét.²

A mint annak idején a török hódítás szakította el Erdélyt az anyaországtól, épen úgy a török uralom vezette vissza Magyarországhoz.

A török uralom megszűnésével a független erdélyi fejedelemség történelmi missiója is megszűnt. Nem szabad tehát pusztán a bécsi hódító politika szempontjából itélni meg a visszaesatolás tényét, mert a történelmi alakulatok szükségképeni követelménye volt az. De egyenes követelménye volt annak a nemzeti szempontnak is, mely a két országrészt a történelmi múlt, a tradíciók, a közös érdek és a közös nemzeti törekvések által mindinkább szorosabb egyesülésre utalta. Ha tehát annak idején nemzeti missiót teljesített az anyaországtól különvált erdélyi fejedelemség, a nemzeti érdek szolgálatában állott akkor is, a midőn újra egyesült.

SZÁDECZKY BÉLA.

¹ Önéletírás II. (Magyar Tört. Eml III) 39. l.

² A visszaesatolás története ez utolsó két szakaszának részletei tárgyalását, a helyszűke miatt mellőznöm kellett. Egyszerűen utalok tehát Jakab Elek, „Az erdélyi fejedelemség utolsó évei“ cz. munkájára (Magyar Tört. Tár-20. köt.). A most mellőzött kor pedig, mint a gubernium előkészítése, a fel nem használt adatok alapján kidolgozandó új értekezésnek képezheti tárgyát.

IRODALMI SZEMLE.

Szolnok-Dobokavármegye monographiája.

(I kötet A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése. Irták: *Tagányi Károly*, dr. *Réthy László* és *Pokoly József*. II–IV. k. A vármegye községeinek részletes története, *Tagányi K. dr. Réthy László* és saját adatgyűjtése alapján írta *Kádár József*. Kiadja a vármegye közönsége. Deés, 1900–1901.)

A millenaris jubileum meghozta a maga áldozatait nemcsak a hazafias felbuzdulás, de az eredményesebb nemzeti munka terén is. Az ősök annyiszor segítségül hívott hazafias lelkesedése átmelegítette az utódok szívét is, és vármegyénkben — van-e a nemzeti érzés ápolására hivatottabb fórumunk? — egyre-másra indultak szét a lelkes hangú körlevelek, melyek közadakozást kértek a megye megírandó monographiája költségeinek fedezésére. Nagyon kevés törvényhatóságunk van, melynek rendszeres monographiája régibb időben jelent volna meg, ám igen számos azoknak a száma, melyek már rég megírandónak mondták — elvben — a vármegye történetét, ha a rendelkezésre álló (vagy nem álló) összeg nagysága enemű czélok és óhajok megvalósíthatására egyelőre kellő fedezetet nem is nyújtott.

E törvényhatóságok közé tartozik *Szolnok-Dobokavármegye* is, hol még az 1880. évben határozták el a vármegye rendszeres monographiájának megíratását s ki is küldtek egy bizottságot, mely azonban, permanenciában lévén, csak 1888-tól kezdve gondoskodhatik a millenaris évtől megjelenő munka kiadásáról.

E hatalmas, eddigelé négy, jó fokos kötetből álló munkának első kötete, az általános részeket tartalmazza, ellentétben a következő s részben már előbb megjelent kötetek tartalmával, melyekben az egyes községek részletes ismertetése foglaltatik.

Az I. kötetet hosszabb előszó vezeti be, melyben a kiadó-bizottság egyik tagja ismerteti meg a sok viszontagságon keresztül ment munkafelosztás mikéntjével. Eszerint dr. *Réthy László* a vármegye általános ismertetését, a mai állapotokat, a vármegye ős korát és ethnographiáját; *Tagányi Károly* a vármegyének, mint institciónak a történetét, írta meg a XIV. századig; *Pokoly József* meg ezt folytatta egészen a legújabb korig. A részletes ismertetés *Kádár József*től, a vármegye történetének érdemes kutatójától van, kinek már több hasonló természetű munkája jelent meg.

Az I. kötet, természetesen, igen sok mindenfelét magában foglal. Problematikus értékű közleményektől kezdve, igazán becses — bár néhol feldolgozatlan — adatokig.

A vármegye részletes leírása, hegy- és vízrajza, statisztikája, gazdasági és közművelődési állapotai, nemzetiségi és népesedési viszonyai, mind-mind hosszabb és gondos tanulmányok tárgyai lettek. A történelmi rész tulajdonképpen külön választódik a szerint, a mint az események valamely látható emlékekkel, avagy a megyével, mint institutióval, hozhatók kapcsolatba. A nélkül, hogy a felosztás önkényes alapljáról több szót vesztegetnénk, már a mennyire terünk engedi, hű képet igyekszünk nyújtani a kötetben szétszórva foglalt történelmi részről.

Igen gondosan összeállított és szakértők előtt forrásmunkául szolgálható részt találunk a vármegye régiségeiről írt fejezetekben, melyek, természetesen, jórészt az alsó-ilosvai és szamosujvári két római tábor szerencsés felfedezésével vannak szorosabb összefüggésben. Sikerült illusztrációk tarkítják a szöveget, melyek a numismatikussal és archeológussal olvasónak kétségtelenül örömet szereznek.

A mi azonban a munka legérdemesebb részét — a vármegye institutionális történetét illeti, eltekintve a végzett munka derekas voltától, nagyon is általánosnak találom. Kifogásolni való már magában az alapgondolatban van, mely az analog következtetésnek tágteret engedve, kimondja, hogy a vármegye történetének fenmaradott emlékekből nem ismeretes részletei más erdélyi vagy magyarországi vármegyék történetéből vont analogia útján állapíttassanak meg. S e czélból a kötet e része voltaképpen Szolnok-Dobokavármegye története helyett az erdélyi vármegyének — mint elvontságnak — institutionalis történetét adja.

Az erdélyrészi vármegyék már csak az itt élő három népfaj keveredési törvényei szerint sem eshetnek azonos megítélés alá. — Annál kevésbbé lehet a vad és elhagyatottabb vidékek institutionális fejlődését egykorúnak és hasonlóknak állítani a folyómenti, vagy kedvezőbb conjuncturáknak örvendő vidékek fejlődésével.

Épen ezért merésznek tartom azon következtetéseket, mikor akár Szlavonia helyzetével, akár csak Hunyadvármegyéével, akár analogiája útján, szolnok-dobokai vagy erdélyi homályos tényeket megvilágítani.

Ám e túlzott speculativ irányú következtetésektől eltekintve, érdemes munkát végzett írója.

És ne legyünk igazságtalanok az érdemek méltatásában sem, melyet a vármegyei institutió e kiváló kutatója *Tagányi* Károlylyal szemben elmellőznünk nem szabad. Évtizedes fáradhatlan munka eredményének első gyümölcse van lerakva e kötetben s Szolnok-Doboka vármegye közönsége volt épen a szerencsés, hogy e tudós bűvár vármegyei nagy tanulmányainak első közzétételét monographiája számára biztosította. Ez általános institutionalis történettel, ha veszít is a monographia specialis vármegyei tekintetéből, sokkal többet és értéke-

sebbet nyer általánosabb magyar nemzeti szempontok szolgálatával. De meg más részről Szolnok-Doboka vármegye szegényes emlékei és hiányos története szükségszerűvé tette az általánosabb alapokra való terjeszkedést. A megye institutionális történetét — mert épen meg kellett írni — csakis így lehetett megírni!

Pokoly József folytatta gondos összeállításban 1301 től a vármegye institutionális történetét s egyik megjegyzésében nem tartotta feleslegesnek kijelenteni, hogy az analogikus tárgyalási mód a szerkesztő bizottság utasítására választatott.

A községek neveinek szószármaztatási elméletek alapján való „megfejtés“-e foglalja el a kötet végét *Réthy* László tollából.

Egy dolgot azonban igen sajnálunk, hogy nem vétetett figyelembe a mű szerkesztésénél s ez a munka *forrásszerű* volta. Ezt soha sem volna szabad szem elől téveszteni. De meg nem is abban látom a főjelentőséget a hasonló nagy költséggel kiadott monographiáknak, hogy mindenben feldolgozott anyagot és perfect remeket ad a közönségnek, hanem abban, hogy lehetővé teszi a történelmi kutatások olyan eredményének pontos és teljes közzétételét, melyek máshol már csak terjedelmüknél fogva sem jelenhetnek meg. Mindenekelőtt vármegyei és más levéltáraknak a vármegyére vonatkozó okmányai közzétételét értjük. Hol van alkalmasabb és szükségesebb helye ezeknek, mint épen a monographiában. Teljes tartalmukban és gondos kritikai szöveggel. Csak *Jakab Elek Kolozsvár történetére* gondolok s önkéntelenül levonom a consequentiát. Micsoda nagy erőt és értéket ad egy-egy olyan okmánygyűjtemény a monographiának. És miféle csodás eszközt teremt meg a továbbhaladásnak. A hasonló „feldolgozott“ munkák — mint ez az előttem fekvő is — záró kövét teszik a bevégzett munka nagy épületének, az okmánytárral ellátottak pedig a fő impulsust adják a továbbfejlesztésre és kutatásra. Mert bár az egyes községek történeténél bő anyagra talál utalást a kutató, ez okiratoknak — már a menyiben más gyűjteményben egykönnyen fel nem találhatók — teljes szövegükben való kiadása igen-igen hasznos szolgálat volna. Mert így a feldolgozott adatok más által többet nem használhatók.

Igen helyesen tenné a bizottság, ha a munka befejezésekor külön kötetben kiadná az idézett főbb forráshelyek, de legkivált okiratok eredeti, hiteles és teljes szövegét.

Nem szabad megfélekednünk azonban a kiadó-bizottság lelkes elnökéről: Báró *Bornemissza* Károly szolnokdobokai főispánról sem, kinek páratlan agilitása s tudományoszeretete vitte dűlőre e monographia husz év óta húzódó ügyét. A vármegye monographiája az ő főispánságának évtizedek, sőt századok multával is, mindig „aere perennius“ emléke lesz.

Br. Horváth Emil.

Anthologia a XIX. század francia lyrájából

I. k. Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Budapest, Franklin, 1901. 440 l. Ára 3 k. 50 f.

A Kisfaludy-Társaság be akarja mutatni a nyugat-európai nemzetek újabb költészetét egy-egy tervszerűleg összeállítot, a jellemző sajtáságokat lehető élesen kidomborító anthológiában. Ezúttal a XIX. század francia lyrai költészet anthológiájának első kötete jelent meg. A sorozatot André *Chénier* kezdi s a parnassusi költőket megelőző nemzedék fejezi be. A második kötetben a parnassusi költők s a legújabb nemzedék fog helyet találni. Gyűjteményünkben 20 francia költő 140 darabját 30 legkiválóbb műfordítónk tolmácsolja. Legnagyobb tér jutott *Beranger*nak (34 költ. 15 fordítóval), *Hugonak* (29 k. 9 ford.) *Musset*nek (18 k. 7 ford.) és *Lamartine*nek (17 k. 5 ford.) A fordítók névsorában ott vannak a régiek közül *Petőfi*, *Szász K.* (32 fordítással), *Gyulai*, *Dalmady*; az újabbak közül *Hegedüs I.* (18), *Radó* és *Varga Gy.* (11–11 ford.)

Látnivaló, hogy egy költőt többen tolmácsolnak, a mi bizonyos mértékig az eredeti egységes szellemének felaprozásához, szétforgácsolásához vezet. De még így is előfordul egy-egy gyöngye rím (jön ő — idő, Perényinél, riadt — lyukat, Varga Gyulánál), a mi még mindig inkább jó rímünk kevés számát mutatja s nem fordítóink rátermettségének, ügyességének a hiányát. Mert a Szász, Varga, Radó és Hegedüs fordítói erejét s érdemét el nem ismerni lehetetlen, dicsérni szinte banalis.

A mi most már a bemutatott költészet irányát, tartalmát s a következtethető tanuságot illeti, két szempontból kutatható. *Beranger*, *Lamartine* s *Hugo* hatottak a múlt század legkiválóbb magyar költőire. Ennek a hatásnak mértéke most már könnyebben vizsgálható. A többiek e nagyokkal együtt bizonyynyal jótékony befolyással lesznek mai költőinkre. Ha pedig a mai egykoru költészetünk irányát hasonlítjuk össze: egyeztetőink (*Bacsányi*, *Szentjobi*, *Szabó*, *Dayka*) szenvedélyes, érzékenységükben heves és hányatott rövid pályáját láthatjuk a *Millevoye* és *Chénier* életében. Utánuk a romantikusok jönnek. (*De Vigny*, *Hugo*), kiknek hatására a mi romantikánk is megtermette a maga élő vagy már elfelejtett virágait. Az egyéniség gyötrő fájdalma ép úgy megszólal (*Chénier*, *Arnauld*, *Chateaubriaud*), mint az Európától szorongatott és meggyalázott „grande nation“ büszkesége (*Hugó*.)

Bizonyos, hogy ez anthologia nagy gyönyörűséget okoz: költőnek a tanuságért, közönségnek az élvezettel. Valahányszor a nemzeti szellem tudatosan lép érintkezésbe más fajok szellemi életével, köre tágul s tartalma új elemekkel gyarapodik. Nekünk mindkettőre szükségünk van.

A gyűjteményhez becses tájékoztatót írt *Haraszti Gyula*, kinek nagyobb tanulmányát szintén a Kisfaludy-Társaság adta ki.

Kristóf György.

A tudományos ismeret problémája.

Schoeler: Kritik der wissenschaftlichen Erkenntniss. Eine vorurtheilsfreie Weltanschauung. Leipzig, 1898 Engelmann V. kiadása. 677 lap. Ára 12 márka.

E testes mű előszavában a tudós szerző a tudományos ismeretet veszi bíráló alá, illetve arra a kérdésre akar megfelelni, hogy mennyiben sikerült a tudományos kutatásnak az ismereti problémák megoldása. Műve a Kant-féle észkritika kiegészítése s tapasztalati alapon e kritika helyességének a beigazolása. Tapasztalati alapon kimutatja, hogy a tudománynak főbb problémái maig sincsenek megoldva s e tekintetben a philosophiával egyetemben a természettudomány sem tesz kivételt. Szembeszáll tehát a természettudomány ama kérdésével, mintha megoldotta volna a kozmikus, orgánikus és pszichikai világ problémáit, hogy aztán annál fényesebb megvilágításba helyezze a kísérleti kutatás nagy vívmányait s a vallás tárgyi igazságait. Úgy találja, hogy korunk ethikai nihilismusa a mi túltengő kulturánknak s a tarthatatlanná vált társadami állapotoknak az eredménye, a melynek egyedüli gyógyszere az eszményibb és a természetesebb életfelfogásra való visszatérés, a művészi és családi érzék emelése s egy energikus, progressiv szociálreform alakjában. A fin de siècle tönkrement értelmi kulturájával szemben hangsúlyozza az új század feladataként a szívnek és az embertiszteletnek civilizációját, és pedig nem mystikus vallási alapon, hanem a szellemi szociális és politikai szabadság alapján véli ez életideált, az emberiség általános anyagi és szellemi jólétét elérhetni.

A mű a bevezetésen kívül egy analytikus és egy synthetikus részre oszlik. Az elsőben a philosophia (alapfogalmak és világnézetek) s a természettudományok kritikáját, a másodikban „Megszabadulás“ czíme alatt a vallás és az emberiség, a boldogság s a földi lét ideáljait ismerteti. Van tehát a műnek a tudományt bonczolató, kritikai és egy positive fölépítő része.

Nézzük csak közelebbről, hogy mennyiben mondható szerző műve s annak „előítélet nélküli világnézete“ Kant észkritikája positiv és tapasztalati kiegészítésének? Érdemes és tanulságos a művel foglalkozni.

A „bevezetés“ szerint eddigelé csak az ismeret elveinek bírálatával foglalkoztak, a melyet követnie kell az ismeret eredményei bírálatának. E tekintetben az egyoldalú természettudományi álláspont lelte magát. A priori észismeret nélkül sincsenek eszközvetkeztetéseink, sincsenek ítéleteink, sincsenek hypothesisaink, sincsenek általánosságaink s sincsenek elveink, vagyis nincsen rendszeres, elméleti és módszeres tudásunk, tehát tudományunk sincsen. Kantnak nagy tana igaz úton jár, a midőn azt vitatja, hogy minden ismeretünk ugyan a tapasztalással kezdődik, de nem kizárólag a tapasztalásból ered, sőt inkább gondolkodó

és ismerő egyéniségünknek a külvilággal való kölcsönös hatásából áll elő. Az észokokból való ismeret tehát feltétele minden tudománynak s a szigorú észkritika legfőbb bírói foruma az emberi ismeretnek és tudásnak általában. A spekulatív ismeret ép annyira jogosult, mint a kísérleti, tapasztalati ismeret. A vallási, bölcseleti, politikai, gazdasági, szociális, jogi, történeti, nyelvtudományi és művészeti problémák ép oly jogosultak, mint a természettudományiak, a miből Du Boys Reymond szerint következik, hogy a természettudományi ismeretnek is határai vannak. Maga a tudomány a megfigyelésen alapul, azonban a megfigyelés értelmezésében végződik, s ez éppen az észismeret műve és feladata. Azok tehát, a kik az ismeret eredményeinek beható bírálatával foglalkoznak, hivatva vannak a tudomány állítólagos esalatkozhatatlansága dogmájának s a maig is uralkodó tudományos despotismusnak (fiat scientia et pereat mundus!) lerontására, hogy aztán alelki élet többi terének eddigelé elhanyagolt ápolására és fejlesztéséremaradjon elég tér és szabadság. Mint *Bender*, *Tolstoi* és főleg *Kant* mondotta: az életben nem a tudomány, hanem a karakterjóság az első, s a tudomány értékét annak haszna, az általános jólét határozza meg. A különböző korok nagynevű feltalálói, egy *Watt*, *Franklin*, *Morse*, *Edison* stb. nem voltak a tudomány emberei. Nem akarjuk a tudomány becsét csökkenteni, de túl se becsüljük azt. A tudomány felett áll az élet, s a tudomány az életnek szolgál és nem megfordítva. Az élet sava pedig a család és a művészet, mint a karakter és a szív egyetlen gyógyítója.

E beosztás után „a philosophia kritikájára“ tér át a szerző. S itt beható bírálat alá veszi három fejezetben át a semmi eszméjét, a világeredet problémáját, az ok, hatás és cél fogalmait, az erő, mozgás és tér képzetét; s az anyag és az öntudat világát, mindenütt szkeptikus irányban tagadva azt, mintha a tudomány e problémákat megoldotta vagy az antik bölcseletnél csak egy lépéssel is előbbre vitte volna. Szinte vártuk volna, hogy a francia Brunetiére-rel ő is csődöt mondjon a tudománynak.

Bölcseletkritikai főrészének másik darabja az egyes világnézetek bírálatával, név szerint Spinoza és Schelling intellectuális, Fichte intuitív, Hegel transcendentális világnézeteinek, és Schopenhauer és Nietzsche akaratemléletének bírálati ismertetésével foglalkozik. Kimutatja közelebbről, hogy sem Spinoza és Schellingnél az értelem és a lét rationalistikus azonossága, sem Fichte intuitív sir-elmélete, sem Hegel panlogismusa, sem végül Schopenhauer vak akaratemlélete és Nietzsche féktelen immorálismusa nem elégséges a lét lényegének megmagyarázására s egy egységes világnézet megalapítására, s hogy ez alapon náluk sem oldotta meg a bölcselet a maga feladatát.

E történet-kritikai résznek legtartalmasabb fejezete Nietzsche világnézetéről szól. Nála a morálnak elvetése és az „úri morál“ felállítására az „Übermensch“ képtelen alakjában valóságos tabula rasát csinál a történelemből általában s az eddigi kulturából különösen. Mint

bölcseleti Don Quijote „összetöri a régi morál tábláit“, s helyökbe „a bestiális úri morált“ helyezi, mely végre is minden morálnak és észszerűségnek megsemmisítésére vezet. Az utolsó fejezetben szerző aztán arra a végkövetkeztetésre jutott el, hogy a modern ismeret egy lépéssel sem jutott tovább az antik tudományánál. S a mi áll a bölcselétről általában, az áll a természettudományról is különösen, a mely sem az organikus élet talányát, sem a lélek problémáját, sem pedig a tudomány elvét előbbre vinni nem tudta.

Miután így a szerző történetkritikai alapon Fausthoz hasonlóan proklamálta a bölcsélet és a természettudomány hiábavalóságát, műve szintetikai részének fölépítésére tér át. E második főrésznek első fejezete mindenekelőtt „a vallásról és az emberiségről“ szól. Szerzőnk szerint a vallás első sorban „istenképzet“, és kimutatja, hogy eddigelé a vallás az emberi szellem öndicsőítése volt, ezentúl pedig az emberi kedélyi és kötelességszerű élet mélyebb felfogásában kell állania. Az egyházi dogmatika isten fogalma logikailag tarthatatlan s így jogosulatlan, mert a realitás csak a valóságot, nem pedig az istent illeti meg. Proklamálja tehát a materialista ízű pantheismus hitvallását eképen: „Hiszem a természet örök mindenségét, a mennynek és a földnek mindenható teremtőjét, s egyszülött fiát, az *embert*, mint az öntudat és az értelem hordozóját a földön, s intellektuális szellemét, s annak hatalmas fegyverét a létért való küzdelemben és terjesztőjét a kulturának, szabadságnak, művészetnek, tudománynak és ismeretnek a földön! Ámen“. Ez volna a jövő vallás hite, mely pantheismusánál fogva azonban az atheismusba vezet st. Képesek lesznek-e e kulturális általánosságok valakit üdvözíteni, vagy a létért való küzdelmet a földön enyhíteni, az természetesen más lapra tartozik. Az isten-fogalom szerzőnk szerint tisztán spekulatív ész-fogalom, mely az intelligentia empirikus fogalmának analógiájára az ismeret regulatív elvének felállítása céljából van önkényesen konstruálva. Egyedül a valódi lét egyetemessége, vagyis a természet mindensége az a legfőbb reális isten-fogalom, a mely lelkünk vallásos érzeteit kegyelettel tölti el. Ennek gyakorlati eredménye a morál egyetlen elveként az általános emberi kötelesség-fogalom. Kultúra és erkölcsiség, ez a jövő vallás jelszava, s a szabadság, egyenlőség és testvériség a civilizáció titka, a miért is a köztársaság az emberhez legméltóbb államforma! Röviden: embertisztelet és szeretet a jövő vallása az istentisztelettel és istenfélelemmel szemben. Ez volna szerzőnk ú. n. „előítéletnélküli világnézete!“

Műve pozitív részének második fejezete „Glück“ címet visel, de meg sem közelíti *Hilty* berni tanár hasonló tárgyú s mélyen járó geniális művét. Szerinte a gondolkodó ember egy a tenger háborgó hullámaival küzdő hajós-kapitánynyal azonos, a kit a tudomány fejlődése épen nem vitt előbbre, sőt inkább a tudományok-története részben az emberi tévedések folyton ismétlődő története. Az ismeret főpro-

blémái, nevezetesen az anyag lényegének, az erő és anyag kölcsönös viszonyának s a mozgás, élet és tudat eredetének kérdései maig sincsenek megoldva. Egy Rousseau-nak és Tolstoj-nak igaza van abban, hogy a tudomány csak növelte az emberiség bajait és szenvedéseit, a melyekkel szemben csak a művészet és a kötelességteljesítés a megmentő eszköz. Első sorban a művészet „a kulturgondolatok hordozója“, mert csak ő az, a mely ideális tartalmat kölcsönöz a mi korunknak. Az ideális valóság célja a művészetnek, vagyis a realistikus természeti igazságnak szép formákban való kifejezése. A szép az emberi gondolatok halhatatlan alakja. Nagyobb életigazságra van szükségünk a lét visszatükrözésében s főleg a sablonoktól való megszabadulásra. A lét szellemi tartalmának életteljesebb felfogása itt a feladat, s ez épen az emberi boldogság egyik része. A művészet mellett a szabadság és a szeretet a lét boldogságának a titka. Az erkölcsi törvény, mint az ész legfőbb törvénye, így hangzik: „Mindig ember légy! Gondold meg, hogy másokhoz hasonlóan te is ember vagy és hozzád hasonlókkal közösségben élsz! Ebből folynak a te jogaid és kötelességeid. Tedd meg a jót a jónak kedvéért s teljesítsd emberi kötelességeidet szeretetből s minden élő lény iránti részvétből.“ Ez ész törvény teljesítése föltétele a legfőbb boldogságnak s a szív békéjének; fejlesztésének eszköze az esztetikai érzék és a karakter nevelése, a mihez viszont az ösztönök és a vérmérséklet megfékezése tartozik. Közelebről a család az élet szentsége, a melyet sem a böselet, sem a vallás, sem a tudomány nem pótolhat. Ezen alapról a szellem vidámsága s a szív békéje.

Az utolsó fejezet „a létről“ szól „a mai tudás álláspontján“. Szerző műve „empirikus bizonyítéka“ akar lenni „a Kant féle észtanak“. E végből sorra vizsgálja az egyes tudományágakat az eddigi kutatás alapján s a modern tudat követelményeinek megfelelőleg. Darwin fejlődéstana a lét lényege megfejtésének egyetlen titka. A modern ember világfelfogásának rajzában azonban felette előítéletes és önkényes a szerző. Az igazság, az önállóság s a bátorság a modern ember erénye. A kedélyi élet idealitása megmentő eszközünk, mert többet akarhat és tehet, mintsem tudhat és ismerhet az ember.

Im ez az érdekes és tanulságos, de mindenesetre előítéletes mű tartalma, rövid vonásokban föltüntetve. Igaza van abban, hogy a sok tudás megtanítja az embert, a kinek szívéből és kedélyéről sem szabad megfélekednünk. De e kedélyi nevelés eszközeit elégségeseknek épen nem tarthatjuk. Többi között épen nem érti szerző a vallásnak egyént és társadalmat megmentő és megtartó erejét, a melyet semmiféle morál sem pótolhat. Vonzó előadásával azonban körlelhetlenül földerítette a létért való küzdelem rideg valóját, s ez oldalról a mű hatalmas kritikája mai állapotaink tarthatatlanságának.

Eperjes.

Dr. Szilávik Mátyás.

Uj könyvek.

Legújabban a következő könyvek jelentek meg: *Szamosujvár sz. k. város monographiája 1700–1900.* Irta *Szongott Kristóf.* I. k. Általános rész. II. k. Önálló részletek. III. k. A magyar-örmény metropolisz. A szerző kiadása. A nagybecsű, jeles munkát bővebben fogjuk méltatni. Szamosujvár 1901. Ára 6+6+3 korona.

Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára, szülővárosa Kolozsvár sz. k. város megbízásából szerkesztette dr. *Márki Sándor.* Bpest. Ára diszkötésben 24 korona. Legközelebb részletesen ismertetjük e fényes kiállítású, tartalmas díszmunkát.

Középkori krónikások. I. Paulus Diaconus: A longobardok története. Fordította, életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta dr. *Gombos F. Albin.* Ára 3 k. Brassó 1901. Tüzetesen ismertetni fogjuk.

Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation. Ein Führer durch dasselbe von *Franz Zimmermann* Archivar. Zweite Auflage, Hermannstadt 1901. 8. ad. 201. l. Hasznos útmutató a n.-szebeni levéltár gazdag anyagáról.

Krassó-Szörény-vármegye néprajzi viszonyai a mohácsi vész előtti időkben. Irta *Turchányi Tihamér,* Lugos 1901. Ára 2 k. Eredeti forrástanulmány alapján irt jeles munka, mely érdekes világot vet a vármegye képének alakulására, az oláh betelepedésre stb.

Tanulmányok a Balkán-félsziget telepedési története köréből. Irta *Thallóczy Lajos,* Bpest 1901. 8. ad. 80 l. Nagybecsű s új csapásokon járó munka, mely főképp az oláh kérdést egészen új szempontokból világítja meg.

A magyar University Extension. Az egységes nemzeti társadalmat előkészítő intézmények Évkönyve az 1899/1901. évből. Irta *Dési Gyula* Bpest 1901. 8. ad. 137 l.

Virágok a sziklák között. Köttemények. Irta és fordította *Láng A. József,* Zombor 1901. Kis 8. ad. 48 l. Ára 1 k. 20 f.

Temetkezési versenyküzdelmek az ösgörögöknél. Irta *Hornyánszky Gyula* dr. Bpest 1901. 8. ad. 66 l. Jeles culturtörténeti tanulmány.

A Tihanyi-codex nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány. Irta *Kausch Mihály,* Bpest 1901. ad. 135. l.

Tanulmány és egyetem. Irta dr. *Esterházy László,* Kassa 1901. 8. ad. 35 l. Ára 1 k.

A székhely kérdés. Irta *Máthé József,* Marosvásárhely 1901. 8. ad. 36 l.

Dante, carettere e tempi. Prof. *Corbisier M. Carlo.* Gallipoli 1901. 68. l.

Pályázat-hirdetés

a Kovács Sámuel pályadíjra.

Kovács Sámuel deési ev. ref. lelkész, (a ki 1893. szept. hó 24. napján halt meg) 1893. szept. 10-ről kelt végrendeletében a következő rendelkezést tette:

„Hagyok mint a Szolnok-Doboka című ujság volt szerkesztője 1000, azaz egyezer forintot az „Erdélyi Múzeum“ igazgatósága gondozására, hogy annak esedékes kamatait a magyar történelemből irandó ballada pályaművekből a legjobbnak minden évben Sámuel napján adja ki.“

Az Erdélyi Múzeumegylet a megállapított és felsőbb helyen is megerősített alapító levél értelmében pályázatot hirdet a magyar történelemből vett tárgyú ballada írására.

A pályaművek idegen kézzel írva, lepecsételt jeligés levéllel, mely a szerző nevét tartalmazza, 1902. május 1-jéig az Erdélyi Múzeumegylet titkári hivatalába (Kolozsvár, Majális-u. 31.) küldendők.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet, böleselet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya három tagjának írásbeli bírálata alapján, a kitűzött pályadíjat (1000 frtnak évi kamatját) a beérkezett pályaművek legjobbjának, ha az önálló irodalmi becsű dolgozat, megítéli s a nyertesnek a pályadíjat Sámuel-napján kiadja.

Kolozsvárt, az Erdélyi Múzeumegylet 1901. decz. 4. tartott ig. vál. üléséből.

Gr. Esterházy Kálmán
elnök.

Dr. Szádeczky Lajos
titkár.

